

HALBIKE ARAZKLYÇEWA, GÜLJEMILE NAZAROWA,
DURDY AŞYROW

TÜRKMEN DILI

8-nji synp üçin derslik

BÄŞINJI NEŞIR

*Özbeqistan Respublikasynyň Halk bilimi
ministrligi tarapyndan tassyklandy*

DAŞKENT
«O‘ZBEKISTON» NEŞIRÝAT-ÇAPHANA DÖREDIJILIK ÖÝI
2019

UO‘K 811.512.164(075)
KBK 81.2 Tur-922
A75

Ilmy redaktorlar:

filologiya ylymlarynyň kandidaty **Abajan Arazow,**
Gurbanberdi Welbegow

Syn ýazanlar:

Enejan Sätliýewa – Dörtkök etrabynyň 7-nji mekdebiniň Türkmen dili we edebiyaty mugallymy.

Kümüş Razzakowa – Dörtkök etrabynyň 10-njy mekdebiniň Türkmen dili we edebiyaty mugallymy.

Şertli belgiler:

- ▲ – Nazary maglumatlar. Olaryň in möhümleri aýratynlandyrylyp ýazyldy.
- ? – Gönükmeler bilen baglanyşykly goşmaça tabşyryklar.
- * – Sözüň manysy çykgytda.
- ... – Galdyrylan harplar.
- (?) – Ýazylmagy ýa ýazylmazlygy mümkin bolan harplar.
- 1 – Sözi fonetik taýdan derňemeli.
- 2 – Sözi morfologik taýdan derňemeli.
- 3 – Sözüň ýazuw düzgünini düşündiriň.
- 4 – Sintaktik derňew etmeli.
- 5 – Dyngy belgileriň näme üçin goýlandygyny düşündirmeli.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň
serişdeleriniň hasabyndan kärende üçin çap edildi.**

§ 1. ÇEPER SÖZ

▲ Irki çagalyk döwründen başlap, tä garrylygyna çenli adamyň bütin ömri dil bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr...

Ýetginjek mekdebe gidýär. Ol instituta ýa-da uniwersitete gadam urýar. Ol ýerde, giňden açylan gapy-laryň aňyrsynda ony çeper sözleriň bütin bir deňzi, çeper gepleşiğiň galmagally okeany gursap alýar. Mugallymlaryň berýän gyzykly gürrüňleriniň üsti bilen, ýüzlerçe kitaplaryň sahypalarynyň üsti bilen oňa çeper sözde suratlandyrylan aňyrsyna-bärsine göz ýetmeýän çylşyrymly älem ilkinji gezek görünýär. Çeper sözüň üsti bilen ol ilkinji gezek şindi öz gözi bilen görmedik (belki hiç haçan-da görmejek!) zatlaryny bilýär. Başyndan ençeme ýyllary, ençeme asyrlary we ençeme döwürleri geçiren, emma şonda-da kábiri şu wagta çenli mizemän duran, kábirleri asyrlaryň şatysyna çydaman, belli derejede könelişen, kábirleri bolsa üstüne ençeme eýýamyň tozanyny siňdirip, häzir diňe sudury galan belent ymaratlaryň kiçijik kerpiçlerinden ýa-da şoňa meňzeş gurluşyk materiallaryndan emele getirilişi ýaly, halk arasynda dilden-dile, nesilden-nesle, döwürden-döwre geçip, ýaşy asyrlar bilen sanalýan edebi eserler-de çeper söz arkaly döredilipdir.

Çeper eserlerde sözler ýeke-ýekelikde däl-de, sözlem içinde, başga sözler bilen birleşip gelenlerinde, belli bir kontekstde özleriniň dürli-dürli manylaryny çykarýarlar. Bir sözi aýratynlykda alanyňda ol diňe belli bir predmeti aňladýar, emma başga sözler bilen anyk bir baglanyşykda, söz birikmelerinde gelen wagtynda bolsa, ol özüniň durýan ornuna garap, köp manylary beýan edýär. Mysal üçin, «galam» diýenimizde, biz belli bir predmeti – hat ýazylyýan guraly göz önüne getirýäris, emma «ýiti galamly ýazyjy» diýenimizde

bolsa, bir galam hakynda gürrüň etmän, zehinli, talantly bir ýazyjyny göz önüne getirýäris. Önüne epitet (ýiti) goýlan we yzyna «-ly» goşulmasyny kabul eden «galam» sözi bu ýerde bütinleý başga mazmuny aňladýar. Ýa bolmasa «dil» sözüni alalyň bu söz özüniň nähili söz birikmesinde getirilişine garap, biri-birinden tapawutly bolan dürli manyny aňladyp biler. «Çaga dil bitipdir», «Serhetçiler dil alyp geldiler», «Dil bilen orak orsaň, bil agyrmaz», «Seniň ýanyňda hiç wagt meniň dilim gysga bolmaz», «Süňk gemrip otyrkam dilimi dişläýdim...» Şu sözlemleriň her haýsynda «dil» sözi aýry-aýry manylarda gelýär. Ol diňe soňky sözlemde özüniň hakyky aňladýan manysynda gelip, beýlekilerde göçme manyda ulanylýar. Dildäki her bir söz ýekelikde getirilmän, söz birikmelerinde getirilende, şu mysallardaky ýaly dürli-dürli many aňladýar.

1-nji gönükme. Aşakdaky rowaýaty okaň we mazmunyny gürrüň beriň.

Iki döwlet arasynda uzak wagtlap uruş gidýär. Urşuň gidişi ep-esli wagt bir ýagdaýda bolsa-da, soňa baka döwletleriň biri asgynlap başlaýar. Ejizläp ýurduň patyşasy leşger hem ýarag kömegini sorap, üçünji bir ýurduň patyşasyna ýüz tutýar. Ol patyşa kömek bermegi wada edýär. Emma duşmanyň gazabynyndan ejizlän patyşa agyr ýagdaýa düşüp, tagtyndan agdarylýar. Onda-da ol berk garşylyk görkezýär, özüniň iň soňky toplum leşgerini söweş meýdanyna sürýär. Şu ýagdaýda üçünji ýurduň patyşasy beren wadasynda tapylyp ýeňlen patyşanyň dadyna ýetişýar: ol ýarag, leşger ibermän diňe bir adam, uly bir söz usadyny, öz ýurdunyň meşhur şahyryny iberýär. Leşger hem ýarag kömegine garaşýan patyşa başda muňa diňirgenýär, hatda üçünji ýurduň patyşasy hile gurandyr diýip pikir edýär, oňa gaharlanýar. Emma çeper sözi özüne ýarag edinen şahyryň asylyly we salykly hereketleriniň netijesinde ejizlän patyşa tiz wagtda duşmandan halas bolýar, täzedan tagtyna geçýär, onuň ýurdunda asudalyk berkarar edilýär.

2-nji gönükme. Aşakdaky şygyr setirlerini ünsli okaň. Soňra olary orfografik kada laýyk edip göçüriň.

Magtymguly, halkdan syryn
gizlese,
Dişini uşadyň ýalan sözlese! –

Süleýman sen mura bir gulak
goýg...l.

Sözünü diňlegil, jogabyn
aýgyl,

Häkim bolsaň, halky gün kibi
çoyg...l,

Akar suw ýa öserde ýel
bolg...l!

Ömrüň ýele berme, azma
yoluňdan,

Agyrtmagyl iliň-gün...ň,
gybatkeş!

Magtymguly, ýangyn, öçg...n,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyn... –

Magtymguly, sözle herne
bileniň,

Özüne kemlik bil aýtman
öl...niň.

Taraşlap şaglatgyn köňle
geleniň, –

Senden soňk...lara ýadygär
bolar.

(*Magtymguly*)

3-nji gönükm. Özünüzden we halk döredijilik eserlerinden sözüň güýji onuň ähmiýeti hakynda birnäçe mysallar getirip depderiňize ýazyň.

▲ Türkmen dili oguzlaryň günorta-günbatar taýpa dilleriniň esasynda emele gelip, köp taraply gadymylygy özünde saklaýan dildir. Ol ösüş döwründe gypjak diline mahsus käbir häsiýetleri hem süňňüne siňdirýär. Şeýle häsiýetde kämilleşen dilimiziň asyl bolşuny gadymy ýazuw ýadygärliklerinde we poeziýa eserlerinde aýdyň görmek bolýar. Olarda ulanylýan sözleriň edebi dilde duşmaýanlary dilimiziň egsilmez baýlygy bolan dialektdir, gepleşiklerde gabat gelýär we olar giňden ulanylýar.

Şeýlelikde, türkmen dili özüne mahsus fonetik (ilkinji uzynlygyň singarmonizm kadasynyň saklanylmagy, dişara, *s*, *z* söz başynda *g*, *d* hem dodaklanmanyň giň gerimde ulanylmagy we ş.m.) morfologik (öten zaman ortak işlik şekiliniň *-an*, *-en* we ýoklugynyň *-madyk*, *-medik* şeýle-de geljek zamanda *-maz*, *-mez* bilen bir hatarda *r* sesiniň işledilmegi we özboluşly leksik aýratynlyklary bilen beýleki irki dillerden düýpli tapawutlanýar.

Türkmen dili diýen düşüňjä, edebi dil bilen birlikde ençeme türkmen şiweleri-de degişlidir. Türkmen dilinde bir

topar šiwe we gepeşik bolup, olaryň sany takmyndan 35 dagy bardyr. Olardan has ululary teke, ýomut, ärsary, gökleň, saryk... šiweleridir.

Türkmen diliniň šiweleriniň arasynda grammatik düzülişde käbir tapawutlaryň bolmagy bilen birlikde, olaryň sözlük düzüminde we fonetikasynda, morfologiýasynda, leksikasynda şeýle tapawutlaryň bardygyny inkär etmek bolmaz. **Mysal üçin:** Öwrenilen šiwelerdir gepeşiklerde işligiň häzirki zamanynyň aşaky ýaly goşulmalary belenilipdir **-ýa, -ýe** Garagalpagystanyň Dörtgöl, Hojili etrabyndaky türkmen gepeşiklerinde alýa, gelýe... görnüşde duş gelýär. Umuman aýdanda, haýsy šiwäniň wekilidigine garamazdan ylymly, medeniýetli adam edebi dilde dogry we arassa geplemegi başarmalydyr. Şonuň bilen birlikde-de öz šiwelerinde gürleýäniň üstünden gülmek, ony kemsitmek, ýaňsa almak medeniýetlilik bilen bir ýere sygyşmaýar. Dilimiziň šiwelerini hormatlamaly, olara edebi dilimizi baýlaşdyrýan egsilmez çeşme hökmünde garamaly, ýöne onuň kanunlaryna boýun egip, šiwede geplemeli däl, edebi dilde çeper sözlemekligi başarmaly.

4-nji gönükme. Tekstden šiwe sözlerini tapyň.

Sogan ganyňy deriniň ýüzüne çykarýar we deriniň gyzarmagyna sebäp bolýar. Sogan erbet suwuň zyýanyny aýyrýar. Şeýle suwuň ýakymsyz ysyny aýyrmak üçin şol suwa soganyň ardylan gabyklaryny taşlamaly. Duz garylan sogan siňňil aýyrýar. Sogan şiresi hapalanan ýaralary arassalaýar.

Eger soganyň suwuny burnuňa damdyrsaň, kelläni durlaýar. Şeýle hem kelläň agralsa, gulaklaryň şaňlasa ýa-da gulagyňa suw giden bolsa, soganyň suwuny gulagyňa damdyrmaly. Sogan iýseň çöldäki tozanly harasadyň zyýanyndan goraýar.

(Lukman Hekimiň melhemleri.)

5-nji gönükme. Öz ýaşaýan obaňyzdaky (şäheriňizdäki) türkmen tireleri barada gysgaça maglumat beriň.

Döredijilikli tekst üstünde işlemek

§ 2. DÜZME WE ONUŇ GÖRNÜŞLERI

▲ «Düzme» arap sözi bolup «döretmek», «bina etmek», «gurmak» diýen manylary aňladýar. Dilimizde bu sözüň manysy arap dilinde aňladylyp, esasan, okuwçylar we talyplar tarapyndan ýazylýan döredijilikli ýazma işi manysynda ulanylýar.

Düzme okuwçynyň mälim bir temany özbaşdak pikirleri ýazma görnüşde dogry, rowan, sowatly beýan edýän döredijilik tema ýagny kiçiräk bir eserdir.

Ýazyjy, şahyr we alym öz ýazýan eserine ylmy işine jogap-kärçilik bilen garaýşy ýaly okuwçy hem düzme ýazmazyndan oň oňa her taraplaýyn taýýarlanmaklygy zerur.

Düzmaniň esasan 3 görnüşi bardyr.

- 1) **edebi düzme**
- 2) **edebi döredijilikli düzme**
- 3) **erkin düzme.**

Bu düzmeler öz görnüşleri we mazmuny taýdan bir-birinden tapawutlanýarlar.

Çeper eser ýa-da onda gatnaşýan gahrymanlar hakyndaky düzmä *edebi düzme* diýilýär.

Edebi düzme

▲ Edebi temadaky düzmeler okuwçylaryň sapakda we sapakdan daşary wagtlarynda okan, öwrenen eserleri boýunça ýazylýar.

Edebi temada düzme ýazmak üçin ilki dil düzmesi boýunça türgenleşik geçirmeli. Şonuň ýaly-da edebi temada düzme ýazmaklygy eseriň gahrymanyna häsiýetnama bermek bilen baglanyşykly alnyp barylsa ol netijeli bolýar.

Düzme ýazmak üçin ilki mugallym tarapyndan saýlanylýan ýagdaýda birnäçe temalar hödürlenilýär we şol temalar boýunça meýilnama düzmeklik barada duýduryş gürrüňler berilýär.

Düzme üçin hödürülenilýän edebi temalaryň ady okuwçylary yzygider pikirlenmäge, eserdäki waka, gahrymana öz garaýşyny aňlatmaga gönükdirmelidir.

Synpda toparlara bölünip, haýsydyr bir çeper eser boýunça düzmä temalar alyň, soňra şol temanyň meýilnamasyny düzüň.

Edebi-döredijilik düzme

▲ Haýsydyr bir çeper eser we oňa gatnaşýan gahrymanlaryň ykbalyny derňemekte okuwçynyň özi erkin pikiri bilen çemeleşmegine **edebi-döredijilik düzme** diýilýär.

Ýagny edebi-döredijilik düzmede döredijilikli pikirlenmeklige uly üns berilýär. Düzmäniň bu görnüşiniň edebi düzmeden hem tapawudy şundadyr.

Özüňiziň halan bir çeper eseriňiz boýunça edebi-döredijilik düzme üçin temalar saýlaň. Şol temalar boýunça meýilnama düzup düzme ýazyň.

Erkin temadaky düzme

▲ Okuwçylaryň mälim bir tema laýyk bilimlerini, ahlak terbiýesini, sosial-syýasy dünýägaraýşyny, özbaşdak pikirlenişini beýan edýän düzmä erkin düzme diýilýär.

Bu hili düzmelerde okuwçylaryň bir tema boýunça dürli derslerden alan bilimleri we onuň şahsy täsirleri bilelikde ýüze çykarylýar.

6-njy gönükme. Berlen temalarda erkin düzme ýazmak üçin haýsy ugurlara laýyk bilimleriň zerurdygyny aýdyň.

1. Watany söýmek imandandyr. (*Hadysdan.*)
2. Men näme üçin Magtymgulynyň döredijiligini halaýaryn?
3. Özbekistan – Watanym meniň. (*A. Arypow.*)
4. Ynsan bar zatdan uludyr.
5. Ata kesbi-ogla halal.

7-nji gönükme. Edebiýat, ene dili, taryh, biologiýa, geografiýa dersleri bilen baglanyşykly erkin düzme temalaryny tapyň. Soňra olardan biriniň meýilnamasyny düzüň.

Nusga: Özbekistan – Watanyň meniň.

MEÝILNAMA

Giriş. Özbekistanyň geçmiş taryhy.

Esasy bölüm:

Özbekistan – Garaşsyzlyk ýyllar içinde.

Watanymyzyň tebigy baýlyklary.

Watanyň – ösen senagat mesgeni.

Danalaryň diliniň senasy – Watan!

Netije: Özbekistan – geljegi beýik döwlet.

8-nji gönükm. Berlen tema we meýilnama boýunça erkin temada düzme ýazyň.

Özbekistanyň döwlet gimni.

MEÝILNAMA

Giriş. Gimnimizi okanymyzda ýa-da diňlänimizde göz önümizde Watanymyzyň janly keşbi.

Esasy bölüm.

Gimnimiziň teswirleňişinde we meniň garaýşymda Watanyň.

Watanymyzyň geçmişi we şu günü.

Watanymyzyň geljegi.

Netije: Men öz Watanyň bilen buýsanýaryn.

Düzmede epigraf we jemleme

▲ Düzmäniň mazmunyny açyp beriji pikire epigraf diýýär.

Düzmäni epigraf bilen başlamak has ähmiýetli bolýar. Şonuň üçin temanyň ideýa-mazmunyna degişli nakyllardan, edebi eserlerden, alymlaryň ýazyjylaryň dana sözlerinden sitatalary almak bolar. Epigrafy meýilnamadan soň, ýagny meýilnama bilen düzme temasynyň arasynda, düzmäniň meýilnamasyny ýazyp, bir setir boş goýup, indiki setiriň sag tarapynda ýazyp goýmaly.

Epigrafdan soň düzmäni täze setirden, abzasdan ýazyp başlamaly we şulara aýratyn üns bermeli:

Pikiri sowatly beýan etmeli.

Pikiri meýilnama boýunça dogry, yzygiderli baglanyşykly aňlatmaga çalyşmaly.

Pikiri umumylaşdyrmagy, ondan netije çykarmagy başarmaly.

Düzmäniň möçberi çakdan aşa uly ýa-da az bolmaly dälendir.

Düzme ýazyp bolandan soň, okuwçy ony bir gezek üns berip okap çykmaly.

Şonda ol şulara pugta üns bermeli:

Düzmäniň mazmuny tema dogry gelýärmí?

Ýazmak islän pikirini doly ýazypmy?

Düzmäniň yzygiderligi meýilnama boýunça saklanýarmy?

Orfografiýa, stil we dyngy belgilerinde ýalňyşlyklary barmy?

Okuwçy ýazan düzmesini öz göwnüne jaý edeninden soň, mugallyma tabşyrmaly.

9-njy gönükme. 1-nji sütünde düzme temalary, 2-nji sütünde käbir temalaryň mazmunyny açyp beriji pikir (bent, sitata, nakyl) getirildi. Bu pikirlere we olara laýyk gelýän temalary tapyň we ýerli-ýerinde goýup ýazyň.

	Düzmäniň temalary	
1.	Magtymgulynyň döredijiligi	Suw – zer, suwçy – zergär.
2.	Suw – ýaşaýşyň gözbaşy	Ele galam alyp, göwnüm joşanda, Gül Watanyň waspyn beýan eý- ledim (<i>G. Welbegow.</i>)
3.	Özbeğistan – Watanyň meniň	Magtymguly Jemşidiň jamydyr. (<i>Bertels.</i>)

10-njy gönükme. Ýokardaky sütünde berlen temalaryň haýsydyr birini epigrafiýa bilen bilelikde alyp, ýörite meýilnama esasynda düzme ýazyň.

§ 3. SINTAKSIS WE DYNGY BELGILER BOÝUNÇA ÖWRENILENLERI GAÝTALAMAK

▲ Söz düzümleri garaşly we esasy sözden ybaratdyr. Gurluşy taýdan sada we çylşyrymly söz düzümleri bolýar.

Sada söz düzümleri, esasan, iki sözden (edepli oğlan, alma agajy, obadaky toý) bolup bilýär.

Çylşyrymly söz düzümleriň ýa garaşly sözi, ýa-da esasy sözi ýaýbaňlanyp gelýär: Meret aganyň agtygy, baş ýaşly gyzjagaz, Kelteminaryň Gök gum obasy, dagyň emele gelşi.

Söz düzümleri pikir aňladyşlary boýunça erkin (ýaşyl baýdak, ýap boýundaky igdeler) **we durnukly** (jüňk boldy, içimi it ýyrtyp barýar) **söz düzümleri diýen toparlara bölünýärler.**

Sözlem gutarnykly oý-pikir aňladyp, bir ýa-da birnäçe sözden ybarat bolýar.

Aldym. Getirdim. Maksatlar Nöküsde ýaşaýar.

Bagýap obasynyň baglary uzakdan görünýär.

Ýönekeý sözlemler bir sözlemden ybarat bolup, sada pikiri aňladýarlar. Olar gurluşy boýunça ýygnak (Erik gülledi. Bulutlar syryldy), **ýaýraň** (Erikler ir gülledi. Asmandaky bulutlar syryldy), **at sözlemi** (Bahar. Gözel görnuş. Elwan güller), **doly sözlem** (Aýjema enesine kömekleşdi. Aman aga Babamyrady öýermegiň ugruna çykdy) **doly däl** (okadyňyzmy? Okadyk), **eýesiz sözlem** (Heý ony, görmän bolarmy?! Ol meseläniň anygyna ýetildi. Sona ýedinji synpda okaýar. Olar şähere gitdiler.), **eýesi näbelli** (seni şu gün ugtarjaklar. Ondan habar alyp durýarlar) **sözlemler diýen taraplara bölünýärler.**

11-nji gönükme. Tekstden ýönekeý sözlemleri tapyp, haýsy görnüşe degişlidigini aýdyň, ýazuw kadasyna laýyklyk görüň.

Hatyra! Hatyra günü. Bu – Garaşsyzlygymyzyň beýik miwesi. Indi Özbegistanda ýaşaýan her bir millet wekili Hatyra gününü belleýär. Emir Temur, Jelaletdin Menguberdi, Tumaris ... ýaly beýik şahslaryny ýatlaýar. Aýat-töw ...r okaýar.

Hatyra! Bu sözden soň geçmişiňe, özü... ñe dahylly zatlaryň ählisine buýsanasyň gelýär. Bu sözden soň öz...niň gadymky şöhratly we dünýäni heýjana salan hadysalaryň ençemesine dahyllydygyňy syzýarsyň. Geliň merdanlaryň, pälwanlaryň, ötengeçenleriň ruhlarynyň öň...nde dyza çökeliň! (Gazetden)

12-nji gönükme. Aşakdaky berlen söz düzümlerini sözlem içinde ulanyp depderiňize ýazyň.

Akja kepderi, ekin meýdany, Maral ejäniň gyzy, dört ýaşly oglanjyk, ýol ugrundaky jaýlar, göge toýnak salmak, assarly gürlmek, tamda gulak bar.

13-nji gönükme. Ýönekeý sözlemleri tapyp, olaryň gurluşyny anyklaň. Ýazuw kadasyna laýyklyk göçüriň.

Jennet okaýar. Ýyllyk barlag synagyna oňat taýýarlanmak mekdebiň durmuşynda iň möhüm işlerden biridir. Biziň mekdebimizde «Ýaş edebiýatçy» diwar gazetini çykarylýar.

– Ertir «Kamolot» ýygnaýy boljakmy?

– Hawa.

Maýsa täze güýç bilen okuwa başlady.

Bu gün oba gaýdyp bolmaz.

Ýakma bişersiň, gazma düşersiň. (*Nakyl.*)

▲ Eýe we habar sözlemiň baş agzalarydyr. Baş agzalar sözlemde baş pikiri aňladýarlar.

Aýna täze dokan halysyny kesdi. Meniň oturdan nahalym gögerdi.

Baş agzalary ýa-da öz biri-birlerini aýyklar gelýän sözler aýyklar sözlerdir.

Sözlemiň eýesine, atlara, atlaşan sözler baglanyp gelen aýyklar sözlerdir.

(Bal ýaly gawun iýdik).

Sözlemde işliklere, işlik şekillerine baglanyp gelen aýyklar sözlerdir.

(Biz pälwanlar hakdaky filmi tomaşa etdik).

Sözlemde deň heň, deň pauza bilen aýdylyp, birmeňzeş soraga jogap bolup, bir söze baglanýan agzalar deňzeş agzalarydyr. **(Geçen tomusda Mekan bilen Meýlis Daşkentde bolup geldiler).**

Deňzeş agzalaryň manylaryny umumlaşdyryp gelýän sözler jemleýji sözlerdir. **(Okuwçylardan: Dessegüle, Dilarama, Meňlä sylag gowşuryldy).**

14-nji gönükme. Sözlemiň aýyklaýjy agzalaryny, olaryň görnüşlerini we hyzmatyny ýadyňyza salyň. Aýyklaýjylaryň aşagyny degişli (- - -); (——) çyzyklar bilen çyzyň.

1. Sähet ol obada ýaşayar. 2. Samarkant ýaly owadan şäher görmedim. 3. Agşamara sygyrlar sürüden gelyär. 4. Deňizde balyk köp bolýar. 5. Dogry kitabyň gadryny hemme kişi bilýär. 6. Tebigatyň gözel eşretinden ganyp ýaýnaýan köp sanly guşlar asman giňişliginde sürülenip ýörler.

7. – Agşamky okalan kitabyňyz näçe durýan zat? – diýip soradym.

– Onuň belli bahasy bolmaz – diýip, olar meniň soragyma gülüşdiler.

– Ýok, maňa dogrusyny aýdyň.

Olar ýene-de bir-biriniň ýüzüne seredişip gülüşdiler.

Onuň bahasy bir düýä durýandyr.

Olar muny oýun edip diýse-de diýendirler...

– Şeýle bolsa, bu iki düýäniň haýsy birini halasaňyz alyň-da, maňa ony beriň! – diýip soradym.

Olar meniň çynymdyr öý(?)tmäň:

– Guba düýäni goý-da, ynha, al-da gidiber – di(?)diler.

Şeýle boldy: men guba düýäni berdim-de, kitaby alyp gaýtadym.

Olaryň zyznda näme diýenini bilemok weli, gürrüň soňunda bar.

(*N. Saryhanow «K»h*)

8. Aş üstünde it dek hyrlar,
 Ýersiz ýere har dek harlar,
 Her tilki bir şir dek gürlär,
 Myrdar ölen läş üstünde.

(*Magtymguly: «S.e»*)

15-nji gönükme. Tekstden deňdeş agzalary, olar bilen gelen jemleýji sözleri tapyň. Bularyň baglanyşygyny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup, depderiňize göçüriň.

Paýhasly dynç alyş ýönekeý hem doly iýmit wagtly-wagtyn-daky uky syna arassalygy bedenterbiýe we sport bular saglygy saklamagyň iň mönüm şertleridir.

Sport medenýeti geljege umytllygy şahdaçyklygy döredýär. Gimnastika bedenterbiýe maşklary ýöremek şular işe ukyplylygy saglygy keýpi köklügi işleýän her bir adamyň gündelik durmuşyna ornaşmalydyr.

(Guppokrat.)

Mekdebi gutaran okuwçylardan Selbi, Gülzada, Aman, Myrat, Sähet uly şäherlere: Daşkende, Samarkanda, Buhara gezelenje iberildi. Obam Watana köp zatlar: pagta, et, süýt, bagana, galla, miwe, gök önümler berýän daýhan hojalygy boldy.

(Gazetden.)

16-njy gönükm. Aşakdaky şygry daşyňyzdan labyzly okaň, dyngy belgileriniň galdyrylan ýerlerini ýerli-ýerine goýup depderiňize göçüriň.

SWETOFOR

Üç gözli bir geň zat bar
Çatrykda kölege
Gözi ýanyp dur onuň
Seretseň her haçanda –

Sesi-üýni çykanok
Tegelek üç gözi bar
Hiç gep diýmän dursa-da
Onuň dogry sözi bar

Gyzyl bolsa sakga dur
Ýaşyl gözüm görýänçäň
Geçmän maňa bak-da dur
Diňe yaşyl gözümi

Saklap dur giň köçäni
Hakykaty söýýär ol
Maşynlymy pyýada –
Hemmä şeýle diýýär ol:

– Sen seretseň gözüme
Düşünersiň sözüme
Sary bolsa taýyn bol

Görseň göni geçip bor
Iller onuň adyna
Dakypdyrlar swetofor.

«M.T.»

17-nji gönükm. «Sport-saglyk, saglyk-baýlyk» diýen temada düzme ýazyň. Şunda 15-nji gönükmäniň tekstinden we gazet-žurnallardan peýdalanyň.

§ 4. GOŞMA SÖZLEMLER BARADA UMUMY DÜŞÜNJE

▲ Yönekeý sözlemler bilen bir hatarda türkmen dilinde goşma sözlemler köp ulanylýar. Olar bize çylşyrymly pikiri aňlatmak üçin zerur.

Birnäçe yönekey sözlemlerden düzülip, çylşyrymly pikiri aňladýan sözlem goşma sözlemdir.

Goşma sözlemleriň bir görnüşinde olaryň içindäki aýry- aýry yönekey sözlemleriň her haýsy gutarnykly düşünjäni aňladýar. Şonuň üçin olary özbaşdak hem ulanmak bolýar. Şeýle özbaşdak sözlemleriň sanynyň köpelmegi ýa-da azalmagy goşma sözlemiň düzülişine täsir etmeyär. Bu hili goşma sözlemi emele getirýän yönekey sözlemleriň aralaryndaky oturlary we baglaýjy kömekçileri aýryp her biriniň soňuna nokat goýmak hem bolýar.

Meselem:

Göwün hazynasynyň gulpy dildir we ol hazynanyň açary sözdür. (N) [] we [].

Tyg ýarasy biter, emma dil ýarasy, bitmez. (N) [], emma [].

Ýagyş ýagdy-da, ýer batga boldy. [] -da, [].

Bu goşma sözlemleri hasyl edýän yönekey sözlemler deň derejede düzülýär. Şonuň üçin-de, olar düzmeli goşma sözlem diýlip atlandyrylýar.

Mysal alnan goşma sözlemleriň birinjisinden we **ikinjisinden** emma **sözlerini**, **üçünjisinden** -da **kömekçisini** aýyrsak, onda ol sözlemleriň her birinde özbaşdak ulanylmagy mümkin bolan birnäçe yönekey sözlemiň bardygyny göreris.

Meselem:

1. a) Göwün hazynasynyň gulpy dildir. b) Ol hazynanyň açary sözdür.

2. a) Tyg ýarasy biter. b) Dil ýarasy bitmez.

3. a) Ýagyş ýagdy. b) Ýer batga boldy.

Başga bir hili goşma sözlemlerde bolsa onuň içindäki yönekey sözlemlerden biri baş pikiri aňladyp, beýlekisi onuň hasabyna ýa işlikden bolan başga bir agzasynda degişli belli bir soraga jogap bolup gelýär. Bu hili goşma sözlemlerde baş pikiri aňladýan yönekey sözlem özbaşdak hem ulanylyp bilner, emma beýlekisini özbaşdak ulanyp bolmaýar.

1. Bir ýere köp barsaň, gadyryň gaçar. (Nakyl.) (), [].

2. Gün dogsa, älem görer. (Nakyl.) (). [].

3. Çay içseň, ýüregiň düşer. (), [].

Ýokarky goşma sözlemleriň düzümindäki ýönekeý sözlemleriň (Gadyryň gaçar. Älem görer. Ýüregiň düşer.) baş pikiri aňladýandyklaryny görýäris. Şonuň üçin-de bulara baş sözlemler diýilýär. Olary özbaşdak ulanmak mümkin. Alnan mysallardaky baş sözlemleriň öň ýanlaryndan gelen sözlemleri (Bir ýere köp barsaň. Gün dogsa. Çay içseň.) özbaşdak ulanyp bolmaýar.

Bular baş sözleme baglanyp, oňa eýerýärler. Şeýle bolansoň, olar eýerjeň sözlemler diýlip atlandyrylýar.

Goşma sözlemleri hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň her biriniň grammatik esasy – eýe bilen habary bolmalydyr. (Ýokarky mysal alnan sözlemlere üns beriň.)

Goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemler iki hili ýol bilen baglanyşýarlar:

- a) Baglaýjy kömekçilersiz, diňe heň arkaly;
- b) Baglaýjy kömekçiler arkaly.

Meselem:

1. *Gün çyksa, howa maýlar.*

2. *Mamagül ogluna sowgat ibermek üçin öýünde halta tikýärdi.*

Birinji mysaldaky ýönekeý sözlemler baglaýjy kömekçilersiz, diňe heň arkaly, ikinji sözlemdäki ýönekeý sözlemler üçin baglaýjysynyň kömegi bilen hasyl edilipdir.

18-nji gönükmä. Tekstden ýönekeý we goşma sözlemleri tapyň. Olaryň baş agzalaryny anyklaň.

Bir adam Lukmany synamakçy bolupdyr-da:

– Goýny soýup, iň süýji ýerini bişirip gel-diýipdir.

Lukman goýny soýup, ýürek bilen dilini bişirip, onuň öňünde goýupdyr.

Başga bir gün ol adam Lukmany ýanyna çagyrypdyr.

– Goýny soýup, iň aýy ýerini bişirip gel!

Lukman goýny öldürip dili bilen ýüregini bişirip onuň öňünde goýupdyr.

– Bu näme etdigiň boldy?

Lukman şeýle jogap beripdir:

– Eger päk bolsa, dil bilen ýürekden süýji zat ýokdur, ýogsada olardan aýraty zat ýokdur.

(A. Baýmyradowyň «Rowaýatlarda taryhy şahslar» eseri boýunça.)

19-njy gönükmä. Tekstdäki goşma sözlemleri tapyň. Olaryň ýönekeý sözlemleriniň nahili baglanyşandyklaryny düşündiriň. Tekstiň mazmunyny dilden aýdyp beriň.

Ýasa äkidilen saçak täk çörekli gidip, gelende içi zatly gaýdyp gelýär.

Şu zatlarda uly many bar, ýagny toýa äkidilen saçağyň: «Siziň toýuňyz-biziňem toýumyz. Siziň şat günüňize bizem begenýäris» diýen manysy bar. Saçağyň ýene jübütläp goýberilmesi bolsa toý eýesiniň: «Biziňki ýaly şatlyk, toý, süýjülik size-de nesip etsin!» diýdigi.

Ýas ýerine eltilýän saçağyň «Siziň maşgalaňyzyň başyna düşen betbagtçylyk biziňem ýitgimiz. Aýy günde-de duzumyz garyssyn. Derdiňize deň şarikdiris» diýen manysy bolýar. Täk çörekli saçağyň jübütläp goýberilmeginiň bolsa: «Biziň gussamyzy paýlaşanyňyz üçin taňry ýalkasyn! Ýöne siziň öýüňizde bir ýas tutulman, toý tutulawersin! Süýjülik, jübütlik bolawersin!» diýen manysy bar. (*Žurnaldan.*)

20-nji gönükmä. Ýönekeý we goşma sözlemleri tapyň. Tekstiň tärihi, görnüşini anyklaň. Galdyrlan dyngy belgileri goýup göçüriň.

Häzirki çalynýan heň heniz görlüp eş...dilen heň däl-di// Ol şu ýerde – han bagşysynyň owsuny aşagynda döräpdi// Sazanda oňa at dakmaga howl...gyp, şu jedelli ýaryşda öz...niň bir ýerde saz çalyp bil(?)şi bar bolsa, şolaryň hemmesinden peýdalanyp çaldy// Ellerini başynyň üst...nden aýlap-aýlap çalýar// Şunuň ýaly edip Gulam bagşyny eýerdip barýarka, birden elini ýöne dutaryň ýüz...nde aýlap-aýlap goýberdi-de, çalyp barýan heňiniň soňuny perdelerden çykýan ses bilen doldurdy// Bu – Şüküriň bir eli bilen çalşydy//

(N.S. «Ş.b»)

21-nji gönükme. Aşakda nakyllaryň bir bölegi berlipdir. Galdyrylan bölegini özüňizden goşup, nakyllary dolulygyna ýazyň.

1. Geçä jan gaýgy, ...
Giç ýat-da, ir tur, ...
Goýny ýel alsa, ...
Gaz geçse gapyny aç, ...
2. ..., nyrhdan çykma.
..., haýwan alasy daşynda.
..., adam bolmak kyn.
..., atyň barka ýol.
..., getirip goýar ýoluna.

22-nji gönükme. Baglaýjysyz we baglaýjy kömekçili gelen goşma sözleriň her toparyna degişli üç sözlemi çeper eserlerden tapyp göçüriň.

§ 5. DÜZMELI GOŞMA SÖZLEM

▲ Bir-birine garaşsyz we her biriniň özbaşdak ulanylmagy mümkin bolan ýönekeý sözlemlerden ybarat goşma sözleme düzmeli goşma sözlem diýilýär.

Düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň aralaryndaky aragatnaşyk we baglanyşyk edil deňdeş agzaly ýönekeý sözlemdäki ýalydyr, ýagny bular hem intonasiýa we baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşýarlar. Şonuň üçin düzmeli goşma sözlemlerde-de, deňdeş agzaly sözlemdäki ýaly otur we baglaýjy kömekçiler gelip bilerler. Ýöne düzmeli goşma sözlemi emele getirýän ýönekeý sözlemleriň her biriniň aýratyn eýesiniň we aýratyn habarynyň bolmagy şertdir. Şol tarapdan hem olar deňdeş agzalardan tapawutlanýarlar.

Deňdeş agzalaryň hemmesi birlikde ýa bir sözi (ýönekeý sözlemiň belli bir agzasyny) aýyklaýarlar, ýa-da hemmesi belli bir söz tarapyndan aýykklanýarlar.

Meselem:

Daýhan aga hasylyň halal hem arassa bolmagyny isleýär.
(*Žurnaldan.*)

Deňdeş doldurgyçly ýönekeý sözlem.

1. Işiň netijesiniň halal hem arassa bolmagy hakynda aýdylýar. Shemasy: [*D we D*].

2. Şol gün goňşymyza myhman gelipdi, şonuň hormatyna ol menem öýlerine çagyrdy. (A.G. «G».)

Düzmeli goşma sözlem, özbaşdak ulanylmasy mümkin bolan iki sany yönekeý sözlemi bar. Shemasy: [], [].

3. Döwür özgerýär, durmuş özgerýär, hem-de ýaşayyş öňküsinden has gowulanýar. (*Žurnaldan.*)

Düzmeli goşma sözlem. Biri-birine garaşsyz üç sany yönekeý sözlemi bar. Shemasy: [], [], *hem-de* [].

Sözlemiň işlikden bolan habarlary belli bir ýöňkemedede gelip, şol duruşlaryna we formalary bilen eýäniň haýsy sözdüginini görkezýändigleri sebäpli, olarda eýe bolmasa-da onuň bardygy güman edilýär. Şonuň üçin hem aýry-aýry ýöňkemedede bolan iki sany habar düzmeli goşma sözlemi emele getirip biler. Gysgaldylan sözlemlerden düzülen bu hili düzmeli goşma sözlemi deňdeş agzaly yönekeý sözlem bilen garjaşdyrmak bolmaz.

Meselem:

Eşitdiň gerek, göz görkezip bilipdir. Öýe barsak bolýar, şundan birini aldygym hasap edäý. (N.Ý.)

Ýokardaky mysallarda düzmeli goşma sözlemleri hasyl edýän yönekeý sözlemleriň habarlary dürli ýöňkemedede gelmek bilen her sözlemiň aýratyn eýesiniň bardygyny görkezýärler. Eger şol mysallaryň ikisi hem ýöňkeme taýyndan meňzeş bolsalar, onda olar düzmeli goşma sözlem bolman, deňdeş habarly yönekeý sözlem bolardylar.

Meselem:

Aldym-da okamaga başladym. Giç ýat-da ir tur, alty pişegi artyk ur. (Nakyl.) Bardym weli, tapmadym.

23-nji gönükme. Deňdeş agzaly yönekeý sözlemleriň we düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän sözlemleriň baglanyşygyny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

Dag eňnitlerinden inýän derýalar millionlarça gektar meýdany suwarýar özünde arzan elektrik energiýasynyň iňňän uly zapaslaryny saklaýar. (*Ö.F.G.*)

Käbir kitaplary şeýle bir tolgunyp okaýarsyň welin olar soň-soňlaram hiç ýadyňdan çykmaýar. (*Gazetden.*)

Dama-dama köl bolar hiç dammasa çöl bolar. (N.)

Bu gyz şäheriň akylyly adamlaryndan özüne wezir-wekiller toplaýar birnäçe nöker hem jemleýär. (T.h.e. «G.g.G».)

Gülendam sözüni tamam etdi weli Bibijanyň gulagyna bir owaz eşidilen ýaly boldy. («G».)

24-nji gönükme. Gygyrdym weli, eşitmediň. Gygyrdym, emma gelmedi. Soradym, aýtmadyň ýaly dürli ýöňkemedäki iki sany habardan durýan düzmeli goşma sözleme özüňizden birnäçe mysal tapyň. Olaryň deňdeş habarlardan tapawudyny düşündiriň.

25-nji gönükme. Okaň. Ýönekeý sözlemleri goşma sözlemlere öwürüň we depderiňize ýazyň.

1. Gar ýagýar. Çagalar örän şatlanýarlar.
2. Myrat obadan daşlaşdy. Horazlaryň gygyryşýan sesleri henizem eşidilýärdi.
3. Kepderi belende göterildi. Ol asmanda dürli oýunlar etdi. Biz hezilçiler edindik.
4. Kitap dükanyna «Görogly», «Kowusnama» kitaplary gelipdir. Men olary satyn aldym.

§ 6. DÜZMELI GOŞMA SÖZLEMDE BAGLANÝŞYK. OLARYŇ DÜZÜMINDÄKI ÝÖNEKEÝ SÖZLEMLERİŇ HEMMESI ÜÇIN UMUMY AÝYKLAÝJY SÖZLERİŇ ULANYLYŞY

▲ Düzmeli goşma sözlemleri emele getirýän ýönekeý sözlemler bir-birlerine düzülme ýoly bilen deňhukukly esasyda baglanyşýarlar. Bu baglanyşyk hem ýa-da baglaýjy kömekçiler arkaly ýüze çykýar.

Düzmeli goşma sözlemiň düzümindäki ýönekeý sözlemler deň hukukly esasyda baglanyşsalar-da, olaryň käbir aýratynlyklary hem bar.

1. Ýönekeý sözlemler gutarnykly aýdylýarlar, emma düzmeli goşma sözlemiň ýönekeý sözlemlerinde beýle däl. Çünki olar biridir, düzmeli goşma sözlemiň heñini hasyl edýärler.

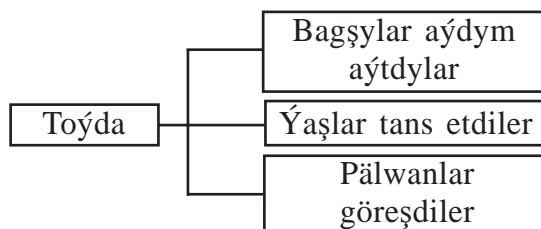
Meselem:

Göwün göwünden suw ißer, gamyş-bogundan. (Nakyl.)

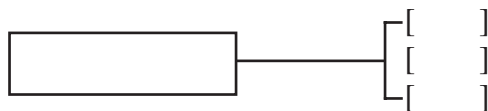
Balyk suwsyz oňmaz, ýigit ilsiz. (Nakyl.)

Bu hili sözlemlerde ikinji sözlemiň belli bir derejede birinjä garaşlydygy duýulýar.

2. Düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň hemmesinde bir wagtda, bir ýerde bolup, geçýän wakalar görkezilýän bolsa, onda olar üçin bir umumy aýyklaýjy agza bolup biler.

Bu shemany gysga görnüşde hem getirip bolar.

Ýönekeý sözlemleriň umumy aýyklaýjylary şol bir sözi zol gaýtalap durmakdan halas edýär. Bu bolsa sözlemiň gysgadan çeper we täsirli bolmagyna ýardam edýär.

Düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemler ýazuwda biri-birlerinden otur arkaly aýratynlandyrylýar.

Bellik: Eger düzmeli goşma sözlemiň ýönekeý sözlemleri ýaýraň we gurluşlary boýunça meňzeş bolup, olarda otur başga-da bar bolsa, onda ýönekeý sözlemleriň arasynda nokatly otur goýlup bilner.

Meselem:

Eýjejik gözleriň köpden bəri kemptut görmänligi duýulýardy, çagalar alan sowgatlaryny bir-birine görkezşişip, güjeňleşip, begençlerinden ýaña uçajjak bolýardylar. (G.K. «E.i».)

26-njy gönükme. Okaň. Deňdeş agzaly ýönekeý sözlemleriň we düzmeli goşma sözlemleriň tapawudyny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

• **Deňdeş agzaly ýönekeý sözlemleri we düzmeli goşma sözlemleri shemada görkeziň.**

Şirin ösýär we ol täzeçe şertlerde täzeçe sözleýär. Maňa haýsy kitaplary okaýandygyňy aýt menem seniň kimdigiňi aýdaýyn. (*N. Pigorow.*) Saryhanow edebiýat meýdanyna oňat taýýarlyk hem baý tejribesi bilen geldi. (*Gazetden.*) Käbir kitaplary şeýle bir tolgunyp okaýarsyň welin olar soň-soňlaram hiç ýadyňdan çykmaýar. (*Gazetden.*) Ol deňziň gyrasyna gitdi we ol ýerde bir topar çañňalak ýatanyny gördi. (*Gazetden.*)

Bu ýagdaý adamlary bir-biri bilen dostlarça doganlarça ysnyşdyrýar göwrümiňi giňeldýär umydyňy ynanjyňy pugtalandyrýar güýjüňe güýç goşýar.

Gezerine gidip barýan atyň aýagynyň aşagyndan pasyrt edip bir torgaý uçýar ürken at ýoluň ol ýüzüne böküp düşýär meniň arzuwym başymdan dagaýar.

Begmämmediň ýüregi ýukady göwni akdy dili süýjüdi (*N.S. «Ýa.ç».*)

27-nji gönükme. Tekstdäki düzmeli goşma sözlemleriň düzümin-däki ýönekeý sözlemleriň baglanyşygyny düşündiriň.

• **Aýratynlandyrylan sözleriň sinonimini aýdyň.**

• **Deňdeş habarlary tapyň.**

Ýetginjekleriň arasynda çilim çekmäge nas atmaga höwe-seklerem tapylýarlar weli, olaryň hiç biri hem *gowulygyň* üstünden eltenok. Çilim öýkeniňi we dem alyş ýollaryňy zaýalaýar, nas dişleriňi çüýredýär, aşgazanyňa *zeper* ýetirýär, agyz boşlugynda ýaralaryň döremegine getirýär.

Spiritli içgiler babatda-da şeýle.

Oglanlaryň *köpüsi* ululardan görenlerini etjek bolýarlar. Arak, çakyr* içseler, hamala, uly adama çykyp, akyly-başly bolýan ýaly. Birbada kellämi sämedip, keýp berýän ýaly bolsa-da, spiritli içgiler beýni öýjüklere öldürýär, kem-kemden ýatkeşligiňi aýyrýar. Etmişleriň *köpüsi*³ adam içgili wagty edilýär. Gül

ýaly oglanlar serhoş wagtynda bolmasyz işlere baş goşup ýanyp gidýärler. Şonuň üçinem bu zährimary öwrenmezlikden gowusy ýokdur. Öwrenseň welin, olam edil neşe ýalydyr. Goýmasy örän kyndyr. Şonuň üçin akylдар adamlar arak hakynda tankydy sözleri köp aýdypdyrlar. (Gazetden.)

28-nji gönükme. «Garaşsyz Watanyň – Özbekistan» diýen tema boýunça dil düzmesine taýýarlanylň.

§ 7. DÜZMELI GOŞMA SÖZLEMLERİN GÖRNÜŞLERI

▲ Baglanyşlary we pikir aňladýşlary boýunça düzmeli goşma sözlemleriň birnäçe görnüşi bar. Jedwele serediň.

Düzmeli goşma sözlem

Ugurdaşlygy aňladýanlar. Baglaýjy kömekçiler: <i>We, hem, -da, -de.</i>	Garşylygy aňladýanlar: <i>Emma, ýöne, weli.</i>	Garşylygy we şerti aňladýanlar <i>Ýogsa (ýogsam), bolmasa, (ýogsam), bolmasa.</i>	Ikuçlylygy aňladýanlar <i>Ýa, ýa-da, (ýa-ha)</i>	Gezeklişigi aňladýanlar: <i>Kä, käte.</i>	Ýoklugy aňladýanlar: <i>Ne, ne-de.</i>
---	--	--	---	--	---

§ 8. UGURDAŞLYGY AŇLADÝAN DÜZMELI GOŞMA SÖZLEMLER

▲ Ugurdaşlygy aňladýan düzmeli goşma sözlemleriň hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň hemmesi ugurdaş pikir aňladýarlar. Olar heň hem-de **we, hem, -da, -de** baglaýjylary arkaly baglanyşýarlar.

Ýazuwda heň arkaly baglanyşýan ýönekeý sözlemleriň arasynda, otur goýulýar.

Meselem:

Bil pugta guşalgydyr, dutar hem örän guratdyr. (N.S)
[], [].

▲ Düzmeli goşma sözlem üç ýa dört sany ugurdaş manyly sözlemlerden düzülen bolsa, öňdäki sözlemleriň arasynda otur goýlup, soňkularyň arasynda we, hem ýaly ugurdaşlygy görkezýän kömekçileriň biri gelip biler.

Meselem:

Nowruz baýramynda gyzlar läle kakdylar hem oganlar sport boýunça güýç synanyşdylar. [] hem [].

We kömekçisi ugurdaş wakalary aňladýan ýönekeý sözlemleriň arasynda gelýär hem-de birden artyk gaýtalanmaýar. Ýazuwda we kömekçisi gelen ýerde otur goýulmaýar.

Meselem:

Ýygnakda okuw ýylynyň jemi hakynda doklad edildi we başlik baha alanlara sylag berildi. [] we [].

Ýel turdy we tolkunlar güýçlendi. [] we [].

▲ **Hem** kömekçisi bilen hyzmatdaş bolup biler. Şonuň üçin ýokarky mysallarda we kömekçisiniň ýerine hem kömekçisini getirmek mümkin. Bu kömekçi bir gezek gelende, otur goýulmaýar.

-da, -de kömekçisi hem we, hem kömekçileriniň hyzmatynda gelýär. Şeýle bolanda, ol her bir ýönekeý sözlemiň eýesiniň yz ýanyndan gelip, şol ýönekeý sözlemleriň sanyna görä birnäçe gezek gaýtalanyp biler.

-da, -de kömekçisi defis arkaly ýazylyp, onuň bilen gelen ýönekeý sözlemleriň arasynda otur goýulýar.

Meselem:

Ýagyş-da diňdi, bulutlar-da dargaşdy. [-da], [-da].

Sen-de gelmediň, Annamyrat-da görünmedi. [-de], [-da].

29-njy gönükme. Okaň. Ugurdaşlygy aňladýan kömekçiler bilen baglanyşan deňdeş agzaly ýönekeý sözlemleri we düzmeli goşma sözlemleri tapyň. Olaryň aýratynlygyny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

- Deňdeş agzalary we düzmeli goşma sözlemi shemada görkeziň.

Nusga: 1-nji, 3-nji sözlemeler.

Çilimiň zäherli tüssesi ýaşlara, göwreli aýallara we nähoş adamlara has-da zyýanlydyr. [D, D, we D.] Çilim mekdep ýaşly çagalaryň huş...na dü(?)pli täsir edýär ýatkeşligini peseldýär sapaklaryna ýetişigini bökdeýär. Şeýle çagalaryň ösüşi öz ýaşytdaşlaryndan yza galýar, organizm gowşaýar hem olar dürli keseller bilen köp kesellegiç bolýarlar. [] hem [].

Nikotin beýnini-de ýüregi-de haraplaýar. Çilim çekýän adamlaryň kellesi agyryly bolýar ýüregi sançýar işdäsi kesilýär. («Çilim zäherdir» kitapçasy boýunça).

30-njy gönükme. «Çilimkeşiň hem içi ýanar, hem daşy» diýen temada dilden gürrüň ediň. Soňra depderiňize ýazyň.

31-nji gönükme. Aşakdaky ýönekeý sözlemlerden ugurdaşlygy aňladýan düzmeli goşma sözlemleri düzüp depderiňize ýazyň.

Bägül jigisine suratly kitap getirdi. Jigisi ondan örän hoşal boldy. Bägül ol suratly kitaby okaýardy. Ol jigisine käbir düşnüksiz zatlary düşündirýärdi.

Gurban otagyna girip stolunda oturdy. Ol kitaplaryny ýygnaşdyrmaga başlady. Okuw gutardy. Men mekdepden ir gaýt-dym.

§ 9. GARŞYLYGY AŇLADÝAN DÜZMELI GOŞMA SÖZLEMLER

▲ Emma, ýöne, weli kömekçileri garşylygy aňladýarlar. Olar düzmeli goşma sözlemiň içindäki ýönekeý sözlemleriň arasynda gelip, bir sözlemden aňladylýan pikiriň beýleki sözlemdäki pikire garşylygyny bildirýärler.

Hyzmatlary boýunça meňzeş bolany üçin, bu kömekçileri biri-biriniň deregine ulanyp hem bolýar.

Meselem:

Ýaňy sen meniň yzymdan gygyrypsyň, emma men sesiňi eşitmändirin. [], emma [].

Ýaňy sen meniň yzymdan gygyrypsyň, ýöne men sesiňi eşitmändirin. [], ýöne [].

Ýaňy sen meniň yzymdan gygyrypsyň weli, men sesiňi eşiťmändirin. [] weli, [].

Weli kömekçisi öz öňünden gelen sözlemeden aňladylýan wakadan soň, ikinji wakanyň, işiň baglanýandygyny hem bildirýär.

Meselem:

Men düýn öýüňize seni yzlap geldim weli, sen kluba giden ekeniň.

Men hem seniň bilen müzeýe giderdim weli, ertir işim köp.

Düzmeli goşma sözlemiň düzümindäki heň arkaly baglanyşýan ýönekeý sözlemleriň ugurdaşlygy aňladýanlygy ýokarda aýdylypdy. Emma olar garşylykly pikiri hem aňladyp bilýärler.

Meselem:

Giden getirer, oturan nyrh sorar. (N.)

It üýrer kerwen geçer. (N.) [], [].

Emma, ýöne kömekçileri arkaly baglanyşan ýönekeý sözlemlerde bu kömekçiler bilen olaryň öňünden gelen sözlemleriň arasynda säginilýär. Olar özlerinden soň gelen sözlem bilen goşulyp aýdylýar. Şol sebäpli ýazuwda emma, ýöne kömekçileriniň öň ýanynda otur goýulýar.

Meselem:

Harasat güýçlendi, emma ol sapany ýolundan sowup bilmedi.

Weli kömekçisiniň bolsa, otur hemişe yz ýanyndan goýulýar.

Meselem:

Garaňky düşer weli, ony ketegine sal-da ýapyp goý. (Žurnaldan.) [] weli, [].

32-nji gönükm. Göçüriň. Sözlemleriň düzmeli goşma sözlemiň haýsy görnüşine degişlidigini anyklaň we baglaýjy kömekçileriň aşagyny çyzyň.

1. Häzir ol elli ýaşyny doldurypdy, emma göwni çaganyňky ýalydy. 2. Aýsoltana gahrymanlyk berildi weli indi ol onuň

gözüne peri bolup görünýärdi. (B.K.«A».) 3. Bu gelyän adamyň aýaklarynyň aşagynda otlaryň çygşyldysy, gury şaşalaryň şatyrdysy eşidilýärdi, emma oduň ýagtysyna hiç kim görünmeýärdi. 4. Nurmyrat her gün syr bildirmezlige çalyssa-da, çuňňur oýa batyp uludan-uludan demini alanyny duýman galdy. Onuň-da öz sebäbi bardy. Emma ejesi oglunyň ýüzünde peýda bolan üýtgeşikligi, ýüreginde gopup başlan harasady duýmady. Duýsa-da, duýmazlyga salyp, howlukman sözüniň yzyny ýetirdi.

33-nji gönükme. Garşylygy aňladýan **emma, ýöne, weli, welin** baglaýjylaryny sözlem içinde getirip birnäçe mysallar ýazýň.

§ 10. GARŞYLYGY WE ŞERTI AŇLADÝAN DÜZMELI GOŞMA SÖZLEMLER

▲ **Ýogsa (ýogsam), bolmasa, ýogsam bolmasa** garşylygy we şerti görkezýärler.

Bu kömekçiler hem, esasan, özleriniň iki ýanyndaky sözlemler arasynda many taýyndan garşylyk bardygyny görkezýärler, ýöne garşylyk şu hili kömekçiler bilen görkezilende, **emma, ýöne** kömekçileri bilen görkezilen garşylykdan üýtgeşik bolýar. Käbir ýagdaýlarda ol hili garşylyklaryň ikisi meňzeş bolup biler. Şonuň üçin kä ýagdaýlarda ýogsa (ýogsam), bolmasa kömekçileriniň ýerine emma, ýöne kömekçilerini ulanmak hem bolýar. Bu hili ýagdaýlarda ýönekeý sözlemleriň orny çalyşýar.

Meselem:

Kitabym ýanymda däl, ýogsam ol hekaýany saňa okap bererdim.

Men eliňden tutaýdym, bolmasa ýykylýardyň.

Ýokardaky sözlemlerde gelen *bolmasa, ýogsam* kömekçileriniň ýerine *emma, ýöne* sözlerini ulanmak hem bolar.

Meselem:

Ýykylýardyň, ýöne men eliňden tutaýdym.

Emma, ýöne kömekçileri, köplenç, habarlary biri-birlerine garşylykly düşüňjeleri aňladýan sözlemleriň arasynda ulany-

landa, ýogsa (ýogsam), bolmasa sözleri olaryň deregine gelip bilmezler.

Meselem:

Men geldim, ýöne Merjen mekdepde galdy.

Rahman oýnamaga gitdi, emma men sapaklaryma taýýarlandym.

Ýokardaky sözlemlerde *emma*, *ýöne* sözleriniň deregine *bolmasa*, *ýogsa* (ýogsam) kömekçilerini getirip bolmaz.

34-nji gönükme. Okaň. Düzmeli goşma sözlemiň görnüşini anyklaň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

1. Ýigit ýuwaşja hiňlenip aýdym aýdýardy weli, bu aýdymyň ýalňyz diňleýjisi dor bedewdi. 2. Töwerekde adam garasy-da görnenokdy, uçup ýören guş-da göze ilenokdy. 3. Ol gamçy-syny galdyrdy weli at towsan turan ýaly öňe okduryldy. 4. Otly ýuwaşady weli adamlar düşmäge başladylar. 5. Ýagşydan bag galar ýamandan dag galar. (N.)

35-nji gönükme. Özüňizden *emma*, *ýöne*, *weli*, *ýogsa*, *ýogsam* (bolmasa) kömekçilerini ulanyp 6 sany düzmeli goşma sözlem ýazyň.

36-njy gönükme. Düzmeli goşma sözlemleri tapyň, olaryň görnüşini anyklaň. Baglaýjylaryň hyzmatyny düşündiriň. Aýratynlandyrylan sözleriň antonimini aýdyň. Sözlemleri orfografik kada laýyklykda göçüriň. Düzmeli goşma sözlemleriň baglanyşygyny shemada görkeziň.

1. Adamlary welaýatlary döwl...tleri söz bilen boý...n egdirmeli saz bilen eýelemeli saz bilen bendi etmeli ýarag bilen däl-de mukam bilen ýeňmeli. (S.e.) 2. Çojuk Mergen ýaş ýigitden ý...ne bir z...t soramakçy boldy welin adamsy köp toparada hereket b...şlandy. 3. Pälwanlar Myrat bilen g...reşip biljegiň barmy// Pälwan bilen gü...ç synanyşjak orta çyksyn ýogsa-da onuň baýragyny bermeli boljak. 4. Gum...ň kâbir guşy höw...rtgesini telpek ýaly uly galyň gurýar bolmasa ol kiçjik g...şlaryň entek ýelek çykarmadyk gyzyltene çagal...ryny ýazyň günü hem gowraýjak. 5. Dostlukda biz öz ýüregimiziň gü...jüni başga adama berýäris. Şon...ň netijesinde hem özümüz has gyzel bolýarys. (S.e.)

§ 11. IKUÇLULYGY AŇLADÝAN DÜZMELI GOŞMA SÖZLEMLER

▲ Düzmeli goşma sözlemleriň bu görnüşini hasyl edýän ýönekeý sözlemler **ýa**, **ýa-da** kömekçileri arkaly baglanyşýarlar. Olar goşma sözlemde sanalýan wakalaryň haýsy-da bolsa biriniň bolýandygyny görkezýärler. Sözleýän adam şol hadysalaryň belli biriniň boljagyny bilýär, emma haýsynyň boljagyny açyk aňlamaýar. Şonuň üçin ýüze çykmagy güman edilýän hadysalary sanap görkezýär. Bu kömekçi, köplenç, tirkeşdirilip ulanylýan sözlemleriň her biriniň oň ýanynda gelýär we şol sözlemleriň sanlaryna görä birnäçe gezek gaýtalanyp bilner.

Ýa, ýa-da kömekçileri sözlemde bir gezek gelse, otur goýulmaýar.

Meselem:

Bu kitaby sen okajakmy ýa men okaýynmy? [] ýa [].

Geçip barýan nätanyş atlynyň golaý geleninem hiç kim görmedi ýa-da aladalary ýetik adamlar oňa üns bermediler. (A.T) [] ýa-da []. Bu kömekçileriň gaýtalanyp gelenleriniň öz ýanlarynda otur goýulýar.

Meselem:

«*Alpamyş*» *dessanyny ilki ýa sen okarsyň, ýa-da men okaryn. [ýa],- ýa-da [].*

37-nji gönükme. Ikuçlulygy aňladýan düzmeli goşma sözleri bir-birine baglaýan ýa, ýa-da (ýa-ha) kömekçileriniň hyzmatyny düşündiriň.

Men seniň onyňarazy däl. Ýa şu gün belli bir söz aýdarsyň, ýa-da men ertiriň özünde daň saz berdigi ýola düşýän... (G.G. «S.e»)

– Howa, howa! – diýip, Maral yzly-yzyna sugşurdy. – Ýa ogrudyr, ýa ogry şärigidir.

Eýýäm sygyr, goýun, haly... indem maşyn! Ýa Pirli daýyň berýärmí? Ýa gadymdan gömüp goýan altynyňyz barmydy? (G.G. «Ýa.d.d»)

Ýa lal otur, ýa dur saçgyl. (Magtymguly.)

38-nji gönükme. Göçüriň. Düzmeli goşma sözlemleriň görnüşini anyklaň.

Howatyrylyk. Bu nähili zat? Adam häsiýetleriniň biri. Beýle häsiýet her bir adamda bolubam biler, bolmanam. Beýle gylyk peýdalymy ýa-da zyýanly? Ine, meseläniň şu tarapyny welin oýlanylmaga mynasyp ýaly. Umuman, adamlar ol gylygy peýdaly manyda ulansalar hem kem-kem görmeýän ýaly. ýöne edil şonuň bilen birlikde ol gylygyň tersine «Töwekgel» sözünem ulanýarlar. «Töwekgeliň endişe bilen işi ýok» diýýärler. Şundan many alsaň-a endişesiz, maksada okgunly ýaşamak hem erbet görülmeyäne meňzeýär.

Howatyrylyk nirede, nähili ýagdaýda ýüze çykýar? Ol nädip saňa ýaran bolýar hem häsiýet hökmünde kalbyňa ornaşýar? «Gaty bir howatyram etme» ýa-da tersine «Töwekgel bol» diýilýär. Bu iki kesgitlemäniň haýsy dogry, haýsy nädogry?

39-njy gönükme. Çeper eserlerden ikuçlulygy aňladýan düzmeli goşma sözlemlerine degişli alty sözlem ýazyň.

§ 12. GEZEKLEŞIGI AŇLADÝAN DÜZMELI GOŞMA SÖZLEMLER

▲ Bu hili düzmeli goşma sözlemleri hasyl edýän ýönekeý sözlemler **kä (käte)** kömekçisi arkaly baglanyşýarlar.

Olar ýönekeý sözlemleriň ön ýanlaryndan gelýärler we wakalaryň, hadysalaryň gezekli-gezegine bolýandygyny aňladýarlar.

Ýazuwda otur gaýtalanyp gelýän kä (käte) kömekçileriň önünden goýulýar.

Meselem:

Kä ol tikin tikerdi, kä keşde gaýaýardy.ka [], kä [].

Kä Meleguş ozardy, käte Dordepel öňe saýlanardy. Kä

[], käte [].

40-njy gönükme. Düzmeli goşma sözlemleriň görnüşini anyklaň. Baglanyşygyny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

1. Kä bagşynyň sesi eşidilýärdi käte bolsa märekäniň şow-hunly sesi jülgäni doldurýardy. (*Žurnaldan.*) 2. Käte bu ýerde guşuň kesgin şemaly öwsüp, iniňi tikenekledýär käte-de baharyň mymyjak ýeli kalbyny heýjana salýar. (*Gazetden.*) 3. Gün gyzdyrýardy emma howa ýakymlydy. 4. Kä biz öňe saýlanýardyk käte olar tapawutlanýardylar.

41-nji gönükm. Kä, ýa, ýa-da, weli, emma baglanyjylaryň hyzmatyndan peýdalanylýp, şu ýönekeý sözlemleri düzmeli goşma sözlemelere öwürüň. Soňra olary shemada görkeziň.

1. Men şu aýda mekdebimizde geçiriljek «Umyt nyhallary» sport ýaryşyna gatnaşaryn. Men çeper höwesjeňler konkursyna gatnaşaryn. 2. Mähri haly dokaýar. Läle gaýma gaýaýar. 3. Ýazda ýagys köp ýagýar. Meýdanlar gök dona bürenýär. 4. Durna geçýär. Howa sowasa gerek. 5. Men okuw gutarandan soň öýe geldim. Myrat täze açylan sergini görmäge gitti.

§ 13. ÝOKLUGY AŇLADÝAN DÜZMELI GOŞMA SÖZLEMLER

▲ Bu sözlemleriň düzümindäki ýönekeý sözlemler **ne** kömekçisi arkaly baglanyşýarlar. Olar sanalýan wakanyň hadysalaryň hiç biriniň hem bolmaýandygyny aňladýarlar. Iň soňky gaýtalanýan ne kömekçisi ne-de görnüşinde hem ulanylýp bilner.

Ýazuwda gaýtalanyp gelýän ne (ne-de) kömekçileriniň önünde otur goýulýar.

Meselem:

Ne çiş köýsün, ne kebab. (N.). ne [], ne [].

Bu ýerde ne завод бар, ne-de фабрик. (Ýa. Durdyýew). ne [], ne-de [].

42-nji gönükm. Deňdeş agzaly ýönekeý sözlemleri we düzmeli goşma sözlemleri tapyp, olaryň aratapawudyny düşündiriň.

1. Hatda ne mal galypdy, ne hal. (*G.K. «M»*) 2. Magtymguly kömege ýetişjek bolýar, emma ne aýagy diýen edýär, ne eli

ysýar⁴. 3. Ne malgaranyň sesi eşidilýärdi, ne itleriň sesi gelýärdi.
(G.K. «M»)

4. Käte gamgyn boldum, käte hoş boldum,
Käteler gar boldum, kä ýagyş boldum,
Käte bahar boldum, käte gyş boldum,
Ony dört pasyldan-ýyldan öwrendim.

(Ata Köpekmergen.)

43-nji gönükme. Ne [], ne []; kä [], käte []; [] ýogsam [] shemalaryna laýyk gelýän sözlemleri çeper eserlerden tapyň ýa-da özüňizden düzüp depderiňize ýazyň.

44-nji gönükme. Düzmeli goşma sözlemleriň görnüşlerini, pikir aňladyşyny baglanyşyny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

1. Çepinde gyzaryp duran çaksyz uly giňişligiň bugdaýy deňiz tolkuny ýaly yranýardy we içinde günebakar meýdany güne ýanyp durdy emma sag tarapyndan bolsa garpyzlary togalanyşyp ýatan garpyz biýaralary göze ilýärdi. 2. Bu kitaby ne sen okadyň ne atam okady. 3. Ol soraglaryň hemmesine gowy jogap berdi welin mugallym onuň jogapларына baş ball goýdy. 4. – Maňa ne pul gerek ne-de ýer gerek-diýip, ýigit tekepbirlik edýär. («S.e»)

45-nji gönükme. Hammam, hammal, meşgul, meşhur, ýumak, ýomak, salgyt, sargyt sözleriniň manylaryny sözlüklerden tapyp ýa-da ululardan sorap öwreniň. Olar sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyň.

1. Çakyr – alma, üzüm, we başga miwelerden taýýarlanan spirtli içgi.

2. Çalamüňder – çagalaryň oýnunyň bir görnüşi.

§ 14. DÜZMELI GOŞMA SÖZLEMIŇ SINTAKTIK DERŇEW EDILIŞINIŇ TERTIBI

- ▲ I. Düzmeli goşma sözlemi tekstden tapmak.
- II. Olaryň haýsy görnüşe degişlidigini anyklamak.

a) ugurdaşlyk; b) garşylygy ç) garşylygy we şerti;
d) ikuçlulygy; e) gezekleşigi; ä) ýoklugy aňladýan düzmeli
goşma sözlemler.

III. Düzmeli goşma sözlemleriň düzümindäki ýönekeý
sözlemleri ýüze çykarmak we olaryň baş agzalaryny
görkezmek.

IV. Ýönekeý sözlemleriň baglanyş ýollary:

a) heň; b) baglaýjy kömekçiler arkaly

V. Düzmeli goşma sözlemleriň hyzmaty.

46-njy gönükme. Düzmeli goşma sözlemleriň görnüşini, pikir aňla-
dyşyny, baglanyşygyny düşündiriň. Sada we goşma işlikleri tapyň.
Olaryň haýsy goşulmalary kabul edendigini aýdyň. Galdyrylan dyngy
belgileri goýup göçüriň.

• **Goşma sözlemleriň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň.**

1. Biz ajap zamanyň çagalary, şonuň üçin her bir günümüz
şatlykly geçýär //

2. Emma bu günler biri-birinden tapawutly, biri-birinden
gyzykly //

3. Daň tilki guýrugy bolanda turan Altyn eje hemişeki
adaty boýunça sygryny sagdy-da // ony boşadyp, bir gapdal-
laryndan geçýän köçä salyp goýberdi.

4. Ne horaz gygyrýar ne it üý (?)rýär ne adam sesi gelýär ne
jarçynyň sesi eşidilýär // (A.A)

5. Ýygymda kä Gyzlargül öň saýlanýardy kä Kümüşe taý
tapylmazdy // (Gazetden.)

6. Ol çäkmeni ýanyna aldy ýogsam bolmasa ýagyş ýagarly
däldi //

Düzmeli goşma sözlemleri gaýtalamak üçin soraglar:

1. Düzmeli goşma sözlemler diýip nähili sözlemlere aýdylýar?

2. Düzmeli goşma sözlemleri hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň özara
baglanyşygyny düşündiriň.

3. Düzmeli goşma sözlemleriň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz? Olaryň
pikir aňladyşynda nähili tapawut bar?

4. Düzmeli goşma sözlemleriň hyzmatyny düşündiriň.

§ 15. EÝERJEŇLI GOŞMA SÖZLEM

Dik çyzygyň iki tarapyndaky sözlemleri deňeşdiriň

1. Suw akar, daş galar. 2. Bir az salkyn düşdi weli, agaçlar ýeňil yranyp başlady. 3. Gyrgy ýyrtyjy guşdur, emma eden ýagşylygyny unutmaz.	1. Suw aksa-da, daş galar. 2. Bir az salkyn düşüp, agaçlar ýenil yranyp başlady. 3. Gyrgy ýyrtyjy guş bolsa-da, seniň eden ýagşylygyny unutmady.
--	--

- Bular näçe ýönekey sözlemden emele gelipdir?
- Haýsy tarapdaky ýönekey sözlemleriň hemmesini özbaşdak ulanmak mümkin?
- Haýsy tarapdaky ýönekey sözlemleriň içinde gutarnykyly pikir aňlatmaýany bar?
- Dik çyzygyň haýsy tarapyndaky sözlemler biri-birlerine garassyz ýol bilen baglanyşypdyrlar?
- Biri-birlerine garaşly, ýagny biri beýlekisine eýerip gelen ýönekey sözlemleri tapyň. Olaryň baş (esasy) pikir aňladýanyny anyklaň.

▲ **Ýönekey sözlemleriň biri baş pikiri aňladyp, beýlekisi baş pikiri aňladýan sözlemiň belli bir agzasyny aýyklarap gelýän goşma sözlem eýerjeňli goşma sözlemdir.**

Eýerjeňli goşma sözlemde baş pikiri aňladýan sözlem baş sözlemdir. Baş sözlemiň habaryny ýa işlikden bolan başga bir agzasyny aýyklarap gelýän sözlem eýerjeňli sözlemdir.

Baş we eýerjeň sözlemler goşulyp, bitewi many aňladýarlar.

Meselem:

Okuw gutarandan soň, biz öýümize gitdik. (), [].

Baş sözlem – biz öýümize gitdik. **Onuň oň ýanyndaky sözlem baş sözlemiň habaryna degişli** haçan? näwagt? diýen

soraglara jogap bolýar. (Haçan gitdiňiz? – okuw gutarandan soň). Gije ýagyş ýagany sebäpli, ýol batga bolupdyr. (**Baş sözlem** – ýol batga bolupdyr. **Eýerjeň sözlem ýoluň batga bolmagynyň sebäbini görkezýär.** Näme üçin, näme sebäpli batga bolupdyr? – gije ýagyş ýagany sebäpli).

Daň atsa jahan ýagtylýar. (), [].

Baş sözlem-jahan ýagtylýar. **Eýerjeň sözlem** – Daň atsa. **Ol jahanyň ýagtylmagynyň şertini görkezýär.** **Baş sözlemiň özbaşdak eýesi we habary bolýar, ol özbaşdak ulanylyp bilinýär.** Ýokardaky mysallarda alnan baş sözlemleriň (biz öýümize gitdik. Ýol batga bolupdyr. Jahan ýagtylýar.) **her biriniň eýesi we habary bar. Olaryň her biri şol durşuna hem gutarnykly pikiri aňladyr.** **Eýerjeň sözlem bolsa özbaşdak ulanylyp bilinmeýär we onuň habary, köplenç, belli bir işlik şekilinden bolýar.** **Meselem: ýokarky mysallarda alnan eýerjeň sözlemleriň hiç birini (okuw gutarandan soň, gije ýagyş ýaganlygy sebäpli, daň atsa) özbaşdak ulanylyp bolmaýar.** **Eýerjeňli goşma sözlemlerde aňladylyan pikirleriň her haýsy bir zada ýa bir adama degişli bolsa, eýerjeň sözlemiň özbaşdak eýesi bolup biler.** **Meselem: ýokarky mysallardaky eýerjeň sözlemleriň her biriniň özbaşdak eýesi bar.** **Gije ýagyş ýagany sebäpli, ýol batga bolupdyr.** **Diýen goşma sözlemiň birinji sözlemde ýagyş hakynda we ikinji sözlemde ýol hakynda gürrüň edilýär.** **Eger baş we eýerjeň sözlemlerde aňladylyan pikirleriň ikisi hem bir zada ýa bir adama degişli bolsalar, eýerjeň sözlemiň özbaşdak eýesi bolman, baş sözlemiň ikisi üçin hem umumy eýesi bolýar.**

Meselem:

Men öýümizden ir ugranyň sebäpli, okuwa wagtynda geldim.

Ýokardaky goşma sözlemiň baş we eýerjeň sözlemleriniň ikisinde-de, bir adam hakynda sözlenýär.

47-nji gönükme. Eýerjeňli goşma sözlemleri tapyň. Olary baş we eýerjeň sözlemlerini anyklaň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň. Eýerjeňli goşma sözlemleri shemada görkeziň.

Ol mekdebe ýetmäge mähetdeldi. Şon...ň üç...nem ol gele-gelmäne tamyň kölegesindäki şü(?) nmek oturgyjyň üst...nde oturdy-da, emay bilen gop...zy(?)ny çykardy. Gop...zyň dilini döwäýmejek bolup, onuň daşyna bir uly ýaglygy gatlaşdyryp oran eken. (), [].

Jeren gop...zuny çykarandan soň, hemmeden ozal rugsat sorayan ýaly bolup, öz ejesiniň ýüz...ne çalarak ýylgyryp seretdi we ejesiniň ýüz...nde hiç bir garsylyk alamatyny görmänden soň, gop...zyny agzyna salyp, dişleri bilen çalarak gysdy-da, demini çekdi. Gop...z sazlanyp başlady weli, gyzzagazlar derrew on...ň töweregine ýygnandylar.

Jeren gop...zynyň owazyna görä kä çalt kä sadaja dem alyp çalýardy. Ol öz...niň töweregine höwesjeň boýdaslarynyň ýygnananlygyny görenden soň, on...ň süýem barmajygy göze ilmez çaltlyk bilen hereket edýärdi. (H.Y., «G.g»)

48-nji gönükme. Eýerjeňli goşma sözlemleri tapyň. Baş we eýerjeň sözlemleriň eýesi bilen habarynyň aşagyny çyzyň.

Parahat obanyň golaýyndaky bagda ot ýygyp ýörkä, ganaty döwük gyrgynyň üstünden bardy. Ol gyrgyny oýlerine getirip, onuň ganatyny bejerip başlady. Awgust aýynyň başlarynda, üzüm ýaňy bişende, ol üzümü serçelerden goramaly boldy. Bir gün hem gyrgynyň ýarasyndaky daňyny tazeläp, ony eline alyp, üzümçiligiň içine girdi. Gyrgyny gören serçeleriň hemmesi üzümçilikden uçup gitdi. Bu ýagdaýy gören Parahat az begenmedi. Şol günden başlap, ol üzümü serçelerden goramak aladasyndan dyndy. Gyrgyny gören serçeleriň biri-de üzümçilige gonmaga milt edip bilmedi.

Gyrgy üzüm gutarýança, ony serçelerden gorady. Haçanda üzüm gutaryberende, gyrgynyň ganaty gutulyp, uçmaga ýarady.

Parahat ejesiniň ýanyna bardy-da:

– Eje, gyrgynyň ganaty gutuldy. Üzümlerem indi goramak gerek däl. Indi gyrgyny goýberäýjek? – diýdi.

§ 16. EÝERJEŇLI GOŞMA SÖZLEMIŇ DÜZMELI GOŞMA SÖZLEMEN WE EÝERJEŇ SÖZLEMIŇ AÝYKLAÝJY SÖZLERDEN TAPAWUDY

▲ Eýerjeňli goşma sözleşmeler hem, düzmeli goşma sözleşmeler hem birnäçe yönekey sözleşmeleriň birikmesinden emele gelyärler. Bu goşma sözleşmeleriň ikisi-de çylşyrymly pikiri, düşünjäni aňlatmaga hyzmat edýär. Emma bu meňzeşliklere garamazdan, ol sözleşmeler biri-birinden tapawutlanýan özboluşly aýratynlyklara hem eýedirler. Muny aşakdaky jedwelden görmek bolýar.

Düzmeli goşma sözleşme	Eýerjeňli goşma sözleşme
<p>Saz gümmürdedi, ol adamlara jadylaýjy täsirini ýetirip ugrady. [], []. [], [] Deň hukukly yönekey sözleşmelerden durýar. Garaşsyz ýol bilen baglanyşýar.</p> <p>Ýönekey sözleşmeleriň bary gutarnykly pikiri aňladýar. Ýönekey sözleşmeler esasan, heň we baglaýjylar arkaly baglanyşýar.</p>	<p>Saz gümmürdedi, ol adamlara jadylaýjy täsirini ýetirip ugrady. Baş we eýerjeň sözleşmeleri bolýar. Eýerjeň sözleşmeler baş sözleşme garaşly bolup, oňa eýerýärler. Diňe baş sözleşme gutarnykly pikir aňladýar. Eýerjeň sözleşmeler baş sözleşme esasan söz soň kömekçiler we baglaýjy sözler arkaly baglanyşýar.</p>

▲ Eýerjeň sözleşmeler baş sözleşmiň habaryna ýa işlikden bolan başga bir agzasyna aýyklaýjy hökmünde baglanýarlar. Şonuň üçin hem olaryň köpüsi birnäçe aýyklaýjylar bilen meňzeşdirler. Emma eýerjeň sözleşmeler gutaran görnüşe geçmedik pikiri aňladýarlar. Mundan başga-da, eýerjeň sözleşmeleriň özbaşdak eýeleri (hemme ýerde däl), habarlary we aýyklaýjy agzalary bolup bilerler. Şol taraplardan hem eýerjeň sözleşmeler aýyklaýjylardan tapawutlanýarlar. Bu tapawudy jedwelde görkezeliň. Deňeşdiriň:

Aýyklaýjy sözler	Eýerjeň sözler
Bazar güni obamyzdan baş – alty oglan Daşkendiň Nowaýy teatryna gitdi. Aýry-aýry sözlerden söz düzümlerinden bolýar. Goşulmalar, kömekçi sözler, heň we tertip taýdan baş agzalara ýa biri – birine baglanýarlar. Her haýsy bir soraga jogap bolýar.	Biz, bazar güni obamyzdan baş-alty oglan bolup, Daşkendiň Nowaýy teatryna gitdik. [, (),] Baş we gutaran görnüşe geçmedik eýerjeň sözlerden ybarat. Heň we kömekçi sözler arkaly baş sözleme baglanýarlar. Tutuşlygyna bir soraga jogap bolýar.

49-njy gönükme. Düzmeli we eýerjeňli goşma sözlemleri anyklaň. Olaryň tapawutlaryny düşündiriň. Aýyklaýjy sözleriň we eýerjeň sözlemleriň aýratynlygyny kesgitläň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

Amyderýanyň gü(?)çli joşan döwrüdi, suw gaçynyň dü(?) b...ne degip akýardy. Ýnha şol suw...ň ortasynda, diňe çür depesini suw basmadyk bir tümmegiň üstünde birnäçe towşan tit(?)reşip otyr. Biz towlanyp akýan suwdan geçmegiň we ol towşanlary tutmagyň aladasyny edýärdik. Şol wagt biziň ýanymyza obamyzyň ýaşul...sy Gaýyp Haknazarow geldi. Nämäniň nämedigine göz ýetirensoň, ol eşiklerini çykardy, biziň çöreklí haltalarymyzyň birini boşadyp aldy-da, özüni suwa urdy. Ol tümmegiň ýanyna ýüzüp bardy we gork...syna özüni suwa oklan towşanlaryň gulagyndan tut...p, ýeke-ýeke halta saldy. Ýedi towşan ekeni. Ony biziň ýanymyza getirdi. Biz her kime bir diri towşan bermegini haýyş etdik. Gaýyp aga haltanyň içindäki bir towşanyň gulagyndan tut...p:

– Ýok, oglanlar, gör...ň, bu towşan ýene sanlyja günden guzlamaly. Janawary guzlaýan döwründe tutmak we iýmek külli – günädir. Günä gazanmazlyk üçin, towşany, keyigi diňe güyzde we gyşda awlamaly – diýdi-de, haltany başaşak edip, towşanlaryň ählisini goýberdi. (S.A. «Edepnama» kitaby boýunça.)

50-nji gönükme. Berlen sözlemleri üytgedip, olaryň her birinden üç sözlem düzüň: a) aýyklaýjy ýönekeý sözlem; b) eýerjeňli goşma sözlem; c) düzmeli goşma sözlem.

Nusga: Otly haýallady. 1. Otly esli wagtdan soň haýallady. 2. Otly haýallanda, konduktor ýanymyza geldi. 3. Otly haýallady welin, käbir ýolagçylar goşlaryny ýygnamaga durdular.

1. Howa yssy boldy. 2. Çaý içdim. 3. Bir ýolagçy gürrüň berýär.

§ 17. BAŞ SÖZLEM BILEN EÝERJEŇ SÖZLEMLERİŇ BAGLANYŞLARY. EÝERJEŇLI GOŞMA SÖZLEMLERDE EÝERJEŇ SÖZLEMLERİŇ ULANYLYAN ÝERLERI

51-nji gönükme. Eýerjeň sözlemleri tapyň. Olar sözlemleriň niresinde gelipdirler. Eýerjeň sözlemleriň baş sözleme nämeleriň (kömekçileriň, dürli şekildäki baglaýjy kömekçileriň) kömegi bilen baglanandygyny anyklaň. Bölekleri göçüriň.

Görogly atynyň boýnuna bir kakdy welin, Gytrat asmana uçan ýaly bolup zyňdy. Kyrk gez derýanyň hol beýlesine düşdi. Görogly wagtyhoş bolup, ýene ýola rowana boldy. («Görogly» *eposy boýunça.*)

Patyşamyza aňrujy ýarajak bolsa, şu oglan bagşy ýarar. («*Nejep oglan*» *dessany.*) Ikisi şu ýerde dutarlaryny bir gulakdan düzüp, saz çalmaga başladylar.

Mylaýym bu sözüni tamam edenden soň, Ähmet beg agasynyň ýanyna bardy. («*Nejep oglan*» *dessany.*)

Mekdepde özümi tertipli alyp baranlygym sebäpli, mugallymlarymyz meni gaty gowy görýärler.

▲ Eýerjeň sözlemler baş sözleme baglaýjy we sözsoňy kömekçileriň, esasan-da dürli şekilde gelen sözleriň (baglaýjy sözleriň) kömegi arkaly baglanyşýarlar.

1. Gün dogsa, älem görer. (–), [–]
2. Sähet ejesini görenden, onuň ýüzi üýtgedi. (–), [–]
3. Ýol uzak bolsa, ýoldaşyndan gör. (N) (–), [–]
4. Bir gapsaň-da, ýag gap. (N) (·) -da, [–]

Eýerjeňli goşma sözlemlerdäki eýerjeň sözlemler esasan, baş sözlemiň öňündäki, ortasynda seýrek ýagdaýda hem (gepleşikde, poeziýa eserlerinde) ondan yzda gelýärler.

Eýerjeň sözlemler ýazuwda baş sözlemden otur arkaly aýratynlandyrylýar.

Meselem:

Azyň azançysy bolandan, köpüň gazanjysy bol. (-), [-]
Mert ýigitler gylyjyna daýanar.

Namart tuta bilmez, golda çöp bolsa. (-), [-] (*Magtymguly.*)

Eger eýerjeň sözlem baş sözlemiň habarynyň edil öň ýanyndan gelse, eýerjeň hem baş sözlemleriň arasynda otur goýulmaýar, çünki şeýle bolanda, eýerjeň sözlemiň habary baş sözlemiň habary bilen goşulyp gidýär.

Netijede, eýerjeň aýdylyp gutaran badyna, baş sözlemiň habary aýdylmaly bolýar. Şol sebäpli eýerjeň sözlem aýdylyp gutarylandan soň säginilmän, baş sözlemiň habary aýdylýar-da, eýerjeň sözlem, umuman, işlige baglanan doldurgyçlardan tapawutlanmaýar.

Meselem:

Jaň biz synpa girenimizden soň kakyldy. Okuwçylar ertir gezelenje howa sowuk bolsa-da giderler.

52-nji gönükme. Tekstden eýerjeň sözlemleri tapyň, olaryň sözlemiň niresinde gelendigini, baglanyşygyny anyklaň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

Toý adat bolan döp-dessura görä ugrugyp gitdi. Irden gelin nalyja gidildi. Günortanlar, gelin getirilenden soň, nahar çekildi, dabara başlandy.

Ilki pälwanlar orta çykdylar. Soňra Garly serdaryň diken ak öýüniň gapysyny iki taýlaýyn açyp, süňni ýeňil ýigitler ýaglyga bökdüler.

Dabaranyň gyzan wagty Durdy şahyr bilen Orazmeňli şahyr geldi. Magtymguly Orazmeňliniň gelerine garaşsa-da Durdy şahyr geler öýtmeýärdi. (*G.K. «M»*)

53-nji gönükme. Eýerjeňli sözlemleri tapyň, ulanylan ýerlerini, pikir aňladyşyny, baş sözleme baglanyşyny düşündiriň. Halan sözlemleriňizi depderiňize ýazyň.

1. Datma şerap, uzak içseň ol azdyr. (*Magtymguly.*)
2. Arak adamyň duşmanydyr. (*W. Şekspir.*)
3. Arak ak bolsa-da, burnuňy gyzyl, abraýyňy gara eder.
(*A. Çehow.*)
4. Goluňda bolmasa paýhasly bada içýäniň ýetirer bir ýaman ada (*Ibn Sina.*)

54-nji gönükmä. Aşakdaky berilen nakyllaryň yzyny dowam edip, depderiňize ýazyň we eýerjeňli goşma sözlemleri tapyň.

Ogry ogrulygyn goýsa-da, ...
 Sary donlym sag bolsa, ...
 Serçe soýsa-da, ...
 Ýamana syryňy aýtma, aýtsaň-da, ...
 Göç gaýdanda, ...
 Ejem eli – ak pamyk, ursa-da, ...
 Gadyr bilmez gardaşdan, ...
 (*Garagalpagystan türkmen halk nakyllary.*)

55-nji gönükmä. Çeper eserlerden eýerjeňli goşma sözlemlere degişli 5 sany sözlem ýazyň we olary shemada görkeziň.

§ 18. EÝERJEŇLI GOŞMA SÖZLEMLERİŇ PIKIR AŇLADYŞY TAÝYNDAN BÖLÜNIŞLERI

▲ Eýerjeň sözlemler baş sözlemden aňlanylýan pikiriň wagtyny ýüze çykmagynyň sebäbini, şertini, hal-ýagdaýyny bildirýärler. Olar baş sözlemdäki pikire garşy ýa-da meňzeş pikiri-de aňladyp bilýärler. Eýerjeňli goşma sözlemler aňladýan manylaryna garap 6 topara bölünýärler. Jedwele serediň:

§ 19. WAGT EÝERJEŇ SÖZLEMI

▲ Wagt eýerjeň sözlemi baş sözlemde aňladylýan pikiriň wagtny aňladyp **haçan?**, **näwagt?** diýen soraglara jogap bolýar.

Wagt eýerjeň sözlemi bilen wagt aňladýan aýyklaýjylar biri-birine meňzeş bolýarlar. Emma olary tapawutlandyrmak mümkin. Wagt aňladýan aýyklaýjylar doldurgyç hyzmatynda gelip, diňe wagt aňladýarlar. Wagt eýerjeň sözlemleri hereketiň wagtny bildirýärler.

Meselem:

Ýaşlar toýdan soň täze jaýa göçüp bardylar.

Ýaşlar, toý sowlandan soň, täze jaýa göçüp bardylar.

Birinji sözlemdäki toýdan soň wagt doldurgyjydyr. Ýazuwda onuň zyzndan otur goýulmaýar.

Ikinji sözlemdäki toý sowulandan soň özbaşdak eýesi we habary bolan wagt eýerjeň sözlemidir.

Wagt eýerjeň sözlemeniň habary aşakdaky ýaly bolup biler.

1. Belli bir ýöňkemedede, wagt-orun düşümde gelen öten zaman ortak işliginden.

Meselem:

Men öýe gelenimde öýde hiç kim ýokdy.

Ussalar işe başlanlarynda, biz hem ýola düşdük.

Biz kluba ýetenimizde, ýagyş başlady.

2. Belli bir ýöňkemedede, çykyş düşümde gelen öten zaman ortak işliginiň zyzndan soň kömekçisini getirmek bilen.

Meselem:

Özbekistan öz Garaşsyzlygyny alandan soň, ýurdumyzda täze binalar guruldy.

Bahar gelenden soň, daş-töwerek al-ýaşyl mahmala бүrendi.

Ýokardaky sözlemlerden soň kömekçisini aýyrsak hem ol sözlemler wagt eýerjeň sözlemleri hasaplanýar.

Eger wagt eýerjeň sözleminde soň kömekçisini ulanmasak, onda eýerjeň sözlemden aňlanylýan düşünje ýüze çykan badyna, onuň yzysüre baş sözlem bilen görkezilýän düşünje başlanýar.

Meselem:

Sowuk düşenden, jaýlarda ot ýakylýar.
Ýygnak gutarandan, biz öýümize gaýtdyk.

3. Belli bir ýöňkemedede gelen -aly, -eli goşulmasynyň kömegi bilen emele gelen şekillerden soň bäri kömekçisini getirmek bilen ýasalýar. Bu hili wagt eýerjeň sözlemi haçandan bäri? diýen soraga jogap bolýar.

Meselem:

Howa gyzaly bäri, bugdaýlar saralyp başlady.
Batyr geleli bäri, sport bilen meşgullanýar.

4. Belli bir ýöňkemedede çykyş düşümde gelen nämälim geljek zaman ortak işligini.

Işligiň ýokluk şekiliniň yzyndan *öň, ozal, owal* kömekçilerini getirmek bilen.

Meselem:

Sowuk düşmezden owal, adamlar ekin-dikinlerini ýygna-dylar.

Myhmanlar gelmezinden öň, çay-nahar taýýarlanylady.

56-njy gönükme. Aşakdaky teksti depderiňize göçüriň, wagt eýerjeň sözleminiň arasynda otur goýuň.

Türkmen halkynyň oňat däplerinden biri myhmansöýüjiligidir. Myhman kabul edilende myhmançylyga gidilende salykatlylyk açyk ýüzlülük möhüm şertdir. Myhman çagyrylanda içeriňiň, gap-gaçlaryň arassa bolmagy bilen bir hatarda, öý eýeleriniň geýen egin-eşikleri göze ilginç bezelen däl-de, sada, arassa we gelşikli bolmalydyr. Gelen myhmanlaryň önünden çykyp, «geliberiň, geliberiň» diýip, olary güler ýüzli, açyk göwünli garşylamalydyr. Myhmançylyga barlanda üstki eşigiňi-paltoňy, aýakgabyňy koridorda çykarmak gerek, garşy alan öý eýeleri bilen gadyrly salamlaşmaly we görkezilen ýere geçip oturmaly.

Eger sizden öň gelip oturan myhmanlar bar bolsa, olar bilen hem salamlaşmak hökmandyr. (*Gazetden.*)

Stoluň ýa-da saçağyň başynda oturan ýoldaşyň ýa-da başga biri bilen çabuş kakyp gepleşmek, gümürtik, kinaýaly, ýaňsalyjy gepler aýtmak, gülmek, agzyňy şappyladyp nahar iýmek aýp hasap edilýär. Stoluň ýa-da saçağyň başynda oturlanda adamynyň arkaýyn oturmagyna päsgel berýän zatlar bolmaly däldir. («*O.h.u.*»)

57-nji gönükm. Okaň. Wagt eýerjeň sözlemlerini tapyp, olaryň wagt doldurgyjyndan tapawudyny, habarlarynyň ýasalysyny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgilerini goýup göçüriň.

- Eýerjeňli goşma sözlemleriň baglansygyny shemada görkeziň.

Gämiden düşenleriň bary kesellände Nuh pygamber üç ogly hem üç gel(?)ni bilen aman galdy Nuh...ň ogly Ýafes Itil hem Ýaýyk* derýalarynyň ýakasyna baransoň iki ýüz ýyllap şol ýerde ýaşady we aradan çykdy On...ň bir og(?)...nyň ady Türkdi. Türk öler wagty gelende Tütegi tagta otur(?)tdy. Tütek örän akyllydy. Ol bir gün aw etinden iýende bir dogramça ýere gaçýar. Ony alyp dadyp görende örän tagamlydygyny duýýar. Sebäbi ol ýer duzluk eken. Nahary duzlamak düzg...ni şondan galypdyr. (*Abulgazynyň «Türkmenleriň nesil daragty» diýen kitaby boýunça*).

58-nji gönükm. Özüňizden wagt eýerjeňli goşma sözlemlerine degişli baş sany sözlem düzüň ýa-da çeper eserlerden tapyň. Ýazan sözlemleriňizi shemada görkezip depderiňize ýazyň.

5. -man. -män goşulmalary goşulan işligiň soňuna zyy ýöňkemeli **-ka, -kä** kem işlik goşulmasyny goşmak bilen.

Meselem:

- Myrat ugramanka, biz onuň ýanyna geldik. Men mek-debe ýetmänkäm, Mähri öňümden çykdy.

6. Häzirki zaman işlik şekilinden belli bir ýöňkemedede ýa ýöňkemesiz gelen atlardan, sypatlardan, sanlardan we çalyşmalardan soň zyy ýöňkemeli -ka, -kä kem işlik goşulmasyny getirmek bilen.

Meselem:

Biz mekdepeden gelyärkäk, ýuwaşjadan ýagyş ýagmaga başlady.

Ýagyş ýagyp durka, Durdy ekinlere aýlanmaga gitdi.

7. Öten zaman ortak işliginden soň badyrna, boýuna, boýuňa, boýuma, dessime, dessiňe, badyňyza ýaly kömekçileri getirmek bilen. Beýle sözlemi many taýdan özüniň aňladýan pikiri gutaran dessine, baş sözlemdäki pikiriň gymyldynyň başlandygyny ýa-da başlajakdygyny aňladýar.

Meselem:

Daýymlardan gelen dessime, zatlarymy öýde goýdum-da, pagta ýygмага gitdim.

Ýagyş goýan badyrna, biz ilerki otluk meýdana gezmäge gitdik.

Toýa baranja badyňyza, şu haty Marala beriň.

8. Häzirki zaman ortak işlikden soň zzy ýöňkemeli -ça, -çä goşulmasyny getirmek bilen. Bu hili wagt eýerjeň sözlemi baş sözlemdäki aňladylýan pikiriň dowamyny, ýagny onuň eýerjeň sözlemdäki gymyldynyň gutararyna çenli dowam edendigini ýa-da etjekdigini aňladýar.

Meselem:

Men gelyänçäm, sen şu ýerde oturypsyň. Gije sagat on bolýança, biz ertirki sapaklarymyza taýýarlandyk.

59-njy gönükmä. Bölekleri okaň, eýerjeň sözlemleri tapyň. Olaryň habarlarynyň ýasalýşlaryny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň. Aýratynlandyrylan sözleriň manydaş sözlerini aýdyň.

Han atdan düşen badyrna ahunyň iberen adamlary onuň **daşyny** gabap aldylar. (G.K. «M»)

Annamyrazyň oda seretdigiçe gaşlary **çytylýardy**. (B.K. «S.e»)

Bular çaldan, nahardan mazaly keyplerini kökleýänçäler Hajymyrat gören görgüleriniň **baryny** gürrüň berdi.

Jahan mazaly ýagtylýança Hajymyrat dagy seslerini çykarman öz pikirleri bilen **başagaý** bolup gitdiler.

60-njy gönükmä. Ýönekeý sözlemleriň önünden wagt eýerjeň sözlemlerini goşup, olary eýerjeňli goşma sözlemlere öwürüň.

1. Mähri Samarkanda gider. 2. Öýlerine sowgat iberer. 3. Ýurdumyzyň dürli künjeklerinden gelen çagalar bilen dostlaşar. 4. Dostlary bilen maslahatlaşar.

§ 20. SEBÄP EÝERJEŇ SÖZLEMI

▲ Sebäp eýerjeň sözlemi baş sözlemede aňladylýan pikirini sebäbini görkezip **näme üçin?**, **näme sebäpli?** diýen soraglara jogap bolýar.

Sebäp eýerjeň sözlemi baş sözleme baglaýjy sözler we kömekçiler arkaly baglanýar.

Sebäp-maksat doldurgyjy bilen sebäp eýerjeň sözlemiň arasynda meňzeşlik bar, ýöne olary biri-birinden tapawutlandyrmak mümkin. Sebäp-maksat doldurgyjy habara baglanyp gymyldy hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini bildirse, sebäp eýerjeň sözlemi baş sözleme baglanyp, şol sözlemdäki pikirini ýüze çykmagynyň sebäbini bildirýär.

Meselem:

1. Men ýaryş sebäpli şu ýere geldim. (sebäp-maksat doldurgyjy) 2. Ýaryşda ýeňiş gazananlygyň mynasybetli, seniň ýanyňa geldik. (sebäp-eýerjeň). (), [].

Sebäp eýerjeň sözlemiň habary aşakdaky ýaly şekillerde bolup biler. 1. Belli bir yönkemede gelen öten zaman ortak işlikden soň sebäpli, üçin kömekçilerini getirmek bilen.

Meselem:

Sportda uly üstünlikler gazananlygy üçin, Myrada sylag berildi.

Işimizi ir tamamlanlygymyz üçin, bu gün öýe ir geldim. Aýagym gaty agyrany üçin, ýoldaşlarym bilen bu gün top oýnamaga gidip bilmedim.

Habary ýokardaky şekilden sebäp eýerjeň sözleminde zýy ýöňkemeli öten zamandan ortak işligini ýöňkeme goşulmasyndan ozal -lyk, -lik goşulyp biler. Şeýle bolanda-da, many ozalky bilen deňdir. Bu hili şekil, köplenç, edebi dilde, ýagny kitaplarda we gazet-žurnallarda ulanylýar.

Meselem:

Düýn howa gaty maýyl bolanlygy sebäpli, biz futbol oýnamaga çykdyk.

Jemgyýetçilik ýerlerinde özümi gowy alyp baranlygym sebäpli, Maral mugallymymyz meni gowy görýär.

2. Yzlaryna -lyk, -lik, we onuň zýyndan degişli ýöňkeme goşulmalary goşulan häzirk, geljek zaman ortak işliklerinden hemde bar, ýok ýaly sözlerinden soň üçin, sebäpli kömekçileri getirilýär.

Meselem:

Ekinleri oňat idedýänligimiz üçin, hasyly köp alýarys.

Ertir işim köp boljaklygy sebäpli men size baryp bilmerin.

61-nji gönükme. Sebäp eýerjeň sözlemleriniň yzyna baş sözlemleri ýazyp, sebäp eýerjeňli goşma sözleri emele getiriň. Olaryň baglanyşlaryny shemada görkeziň.

1. Türkmen dilini oňat bilenim sebäpli ...
2. Saglyga gowy üns berilýänligi üçin ...
3. Sapaga gowy gatnaşanlygymyz üçin ...
4. Sportda uly üstünlikler gazanýanlygy üçin ...
5. Howanyň ir sowap başlanlygy sebäpli ...
6. Bu gün klubda oýun ýoklugy sebäpli ...

62-nji gönükme. İçinde sebäp eýerjeň sözlemi bolan 8 sany sözlemi çeper eserlerden tapyp, depderiňize göçüriň we shemada görkeziň. Mysal alnan çeşmäňizi ýazyň.

63-nji gönükmе. Sebäp eýerjeň sözlemlerini tapyp, habarlarynyň ýasalyşyny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgilerini goýup göçüriň.

Çöregi bisarpa tutýanlygymyz üçin biziň her birimiz ruhy ezyýet çekmelidiris. Ulularyň çöregi harlaýandyklaryny görýändikleri sebäpli çagalarda hem şeýle ýaramaz endikler [ezyýet] döräp ug (?) aýar.

Ir bilen ejesi çagasyny çagalar bagyna u(?) radýar. Çaga bolany sebäpli ol ynjuklyk edýär. Bir görseň dur. Ejesi bolsa işe gyssanýandygy üçin çagany basymrak бага u(?) radyp bilserazy. Onsoň eline kemputmydyr bulkamydyr tutd...rýar. Çagalar bagynda ertirlik edinenligi sebäpli çaga öýden elten zatlaryny çem gelen ýerlerde galdyrýar...

Mekdepde çörek zaýaçylygynyň öň ...ni almak üçin okuwçylaryň mugallymlaryň zydiderli aladalanmagy gerek (B. Annaýewiň «Çörek hakda söhbet» kitaby boýunça).

3. Bu topar sebäp eýerjeň sözlemleri baş sözleme görä kömekçisiniň üsti bilen baglanylýar. Görä sözi, öňünden gelen sözün ýöneliş düzümde bolmagyny talap edýänligi sebäpli, ozalky mysallardaky üçin, sebäpli bilen ulanylanlyrynda, ýöneliş düşümde gelýärler.

Meselem:

Howa gyşyna gaty sowuk bolanlygyna görä, adamlar ýyly geým geýýärler.

Işim köp bolanlygyna görä, bu gün hiç ýana gidip biljek däl.

4. Belli bir ýönkemede çykyş düşümde gelen ortak işliklerden

Meselem:

Tomsuna Özbegistanda howa gaty yssy bolýandygyndan, ekinler tiz-tizden suwsaýarlar.

5. Hal işlik şekilinde bolmak, diýmek işliklerinden öň degişli işlik şekillerini getirmek bilen. Şeýle bolanda, bolup şekilinden öň mälim geljek zaman ortak işligi gelýär

we ikisi birlikde sebäp eýerjeň sözlemiň habary bolýar. Bolup şekilinde gelen sebäp eýerjeň sözlemiň özbaşdak eýesi bolmaýar.

Meselem:

Işe ýetişjek bolup, ylgap gaýtdym. Seni görjek diýip, Güläleki iki gezek öýümize gelip gitdi.

6. Bu sebäp eýerjeň sözlemiň habary ýönekeý söz toparlaryndan we şekillerden bolup biler. Şonuň üçin bu hili eýerjeň sözlem özbaşdak hem ulanylýar. Mundan ozalky görkezilen sebäp eýerjeň sözlemler bolsa, özbaşdak ulanylmaýardylar. Bu hili sebäp eýerjeň sözlemi baş sözleme çünki, sebäbi kömekçi sözleriniň üsti bilen baglanýar we ozalkylar baş sözlemiň önünden gelýän bolsalar, bular baş sözlemiň zyndan gelýär.

Meselem:

Men Ýazlyny öýlerinden tapmadym, sebäbi ol eýýäm konserte giden eken. «Görogly» eposy elden-ele geçýär, çünki ol örän gyzykly.

Ýokardaky eýerjeňli goşma sözlemleriň arasyndaky çünki, sebäbi kömekçilerini aýyrsak, baş hem eýerjeň sözlemleriň arasyndaky baglanyşyk ýitýär we sebäp eýerjeň sözlemleri şonda soň özbaşdak hem ulanylyp bilerler. Beýle ýagdaýda olar sebäp eýerjeň sözlemi bolmaýarlar.

Meselem:

Men Ýazlyny öýlerinden tapmadym Ol eýýäm konserte giden eken. Görogly eposy elden-ele geçýär. Ol örän gyzykly.

64-nji gönükmä. Eýerjeňli goşma sözlemleriň düzümindäki baş we eýerjeň sözleri anyklaň. Sebäp eýerjeň sözlemleriniň habarlarynyň ýasalysyny düşündiriň.

1. Nowruz baýramçylygy golaýlaşanlygy sebäpli, oňa taýýarlygy güýçlendirip başladyk.

2. Işiň jygba-jyga gelenligine görä, hiç kim ony saklajak bolmady.

3. Men onuň bilen gepleşmerin, çünki onuň näme diýjegini bilýärim.

4. Men bolsam şony aýtmanlygym üçin hemişe mugallymyň ýanynda utanyp ýörmeli bolaryn. (N.S. «S. E»)

5. Mekdebe köýnekçe geldim, çünki ertir bilen hem howa oňakly sowuk dälidi.

65-nji gönükme. Sebäp eýerjeň sözlemleriniň habarlarynyň ýasalysyny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

1. 1-nji oktyabr «Halypalar we mugallymlar günü» bolanlygy sebäpli şol günü mekdebimizde dabaraly ýygnaňyşy geçirildi.

2. Görogly ýuwrüp baryp naýzany aldy. Çykyberjek bolanda, ussa:

– Aý Abdylla sopy, munça bolanyna görä goý bu oglan ýarag şaýyny tutup gitsin. (*Görogly.*)

3. Biz adamlary söýýäris sebäbi bu söýgüde öz ynsanlyk bagtymyzy tapýarys. Adamlara bolan söýgüde biziň her birimiz tassyklaýarys. (W.A. *Suhomlinskiý.*)

4. «Şükür bagşyny» okap başlanynda ony ahyryna çenli okaman, eliňden aýryp bolmaýar çünki bu eser ýürek joşduryjy wakany gyzykly beýan edýär.

5. Bu ýyl baharyň ir gelenligi sebäpli ekinler eýýäm ekilip bolupdy. 6. Hemişe bir aýagynyň bazarda bolýanlygy üçin oňa goňşulary «bazarçy» lakamyny dakypdyrlar.

66-njy gönükme. Edebi, ebedi, şygar, şygyr, yşyk, yşk, sowurmak, sogurmak sözlerini «Türkmen diliniň sözlüğinden» tapyň. Aňladýan manylary özüňizden eýerjeňli goşma sözlemler düzüň, olardaky baglanyşygy shemada görkeziň.

§ 21. ŞERT EÝERJEŇ SÖZLEMI

 ▲ Şert eýerjeň sözlemi baş sözlemde aňladylýan pikiriň ýüze çykmagy we çykmazlygy üçin gerek bolan şerti, ýagdaýy görkezýär.

Bu eýerjeň sözlem baş sözleme baglaýjy sözler we kömekçiler arkaly baglanyşýar.

Şert eýerjeň sözlemiň habary işligiň şert şekilinden bolýar.

Meselem:

Ýol uzak bolsa, ýoldaşyňdan gör. (N) It doýsa, ogurlyk eder. (N)

Shemasy: (), [].

67-nji gönükme. Galdyrlan dyngy belgileri goýup göçüriň. Şert eýerjeň sözlemiň aşagyny çyzyň.

Eger öý eýesi nahar iýmesini ilki goýsa onda myhman hem iýmegi bes etmelidir öydüp gaýra çekiler// Şonuň üçin öý eýesi tä myhman gowy naharlanýança iýmesini dowam etdirmelidir//

Eger myhman duýdansyzlykda käse ýa-da başga bir zat döwse sen oňa gynanýandygyňy bildirme çünki onsuz hem ol özüni oňasýz ýagdaýda duýýar//

Eger sen aýdym aýtmagy ýa-da tans etmegi bilýän bolsaň haýyş edilende garşylyk görkezme//

Özüň hakda az gürle myhmanyň gürrüňine gulak as//

Eger bir sebäbe görä seniň keýpiň bozulan bolsa sen ony myhmanlaryňa bildirme//

Bir maşgalada köp çaga dünýä inse olara at dakmagam aňsat// Ilkinji üç çaga at tapsaň ondan soňkulara Çary, Bäşim, Alty diýip yzly-yzyna tirkäbermeli//

Öz söýýän käriňe eýe bolsaň soňam şoňa janyň – teniň ähli pikir oýuň bilen hyzmat etseň oňa ýetesi näme bar//

68-nji gönükme. Aşakdaky nakyllaryň ikinji bölegini tapyp, şert eýerjeňli goşma sözlemleri emele getiriň. Olaryň pikir aňladyşyny düşündiriň.

1. Garry oýnasa, ...	7. Çopany köp bolsa, ...
2. Ilim-günüm bolmasa, ...	8. Iş bolmasa, ...
3. Bugdaý unuň bolmasa, ...	9. Kötek güýçli bolsa, ...
4. Azaşan yzyny tapsa, ...	10. Gün dogsa, ...
5. Guýma gursak bolmasa, ...	11. Göwün sygan ýere, ...
6. Çekseň zähmeti – ...	12. Il oňlasa, ...

69-njy gönükme. Çeper eserlerden şert eýerjeňli goşma sözlemlere degişli 6 sany sözlem tapyp ýazyň we olary sintaktik taýdan derňäň.

§ 22. GARŞYLYKLY EÝERJEŇ SÖZLEM

▲ Bu eýerjeňli sözlemler başga sözlemler başga sözlemlerdäki aňladylýan pikiri garşylykly bolan bir pikiri aňladýar. Şeýlelik bilen, eýerjeň sözlemdäki pikire garanda, baş sözlemdäki pikir, sözleýän adamyň düşüncesine görä, tersine bolmaly ýaly görünýär.

Garşylykly eýerjeň sözlemiň habary işligiň belli bir ýöňkemedede gelen şert işlik şekiliniň soňuna **-da, -de** goşulmasyny goşmak bilen, ýa-da ondan öň ýa soň hem kömekçisine getirmek bilen ýasalýar.

Meselem:

Bu gün howa bulut bolsa-da, ýagyş ýagmady.
Men ylgap gelsem hem, ota ýetişi bilmedim.
Men zzyňdan gygyrsam hem, eşitmän gitdiň.
Ol bir eýýäm giden hem bolsa, heniz obasyna ýetmändi.

Mundan başga-da, garşylykly eýerjeň sözlemiň habary hal işligiň ýokluk şekilinde gelen **garaman, seretmän** ýaly işliklerden hem bolup biler.

Bibi özüniň ýaş bolmagyna garaman, palasy ussatlarça dokaýar.

Günüň gijigenine seretmän, biz ýola düşdük.

Ýokardaky garaman, seretmän işlikleri garamazdan, seretmezden ýaly görnüşde hem gelip bilerler.

Meselem:

Wagtyň azlygyna garamazdan, biz «Hany bakaly gyzlar!» ýaryşyna taýýarlanyp ýetişdik.

Aýna özüniň kiçijikligine seretmezden dutary ussatlyk bilen çalýardy.

70-nji gönükme. Garşylykly eýerjeň sözlemleri tapyň. Olaryň pikir aňladyşyny, baş sözleme baglanyşyny, habarlarynyň ýasalýşyny düşündiriň.

1. Gögüň ýüzi garalsa-da, ýagyş ýagmady.
2. Ýagmyryň ýagdaýy öwerlik däl. Şoňa garamazdan, ol göwüngiňişlige telwas edýärdi.
3. Gurban özüniň ýaşlygyna seretmän, her bir işi başaryp biler.
4. Düýn ýagyş örän köp ýagan bolsa-da, ýer çakdanaşa batgalansa-da, barmaly ýerimize gitmeli bolduk.
5. Başlygyň barlygyna garamazdan, Azat aýtjak zatlaryny sakynman aýdýardy. Değişli mysallar bilen onuň kemçiliklerini görkezip tankyt edýärdi.
6. Men ýuwaş ýöräp gitsem hem, mekdebe wagtynda bardym.

71-nji gönükme. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň. Garşylykly eýerjeň sözlemiň habarynyň aşagyny çyzyň.

Ynsan ýaşayşynyň diregi asyrlar boýy sežde edilip* gelnen mukaddesligiň çöregiň harlanmagynyň² adamzat tebigatyna, ynsabyna paýhas genisine ters gelyändigini öz-özünden düşnükli bolsa-da biz heniz çörege değişli sarpa goýup¹ bilmeyäris.

Şu gün her näme diýsegem çörege bolan duýgusy ýetmezçilik edýär⁴.

Irki döwürde ybaly mekdebi-de terbiýesiniň-de bolmanlygyna garamazdan çagalaryň hossarlary öz körpelerinde iň oňat¹ dāpleri terbiýelemegi başarypdylar.

(B. Annaýew «Çörek mukaddesdir.»)

72-nji gönükme. Çeper eserlerden garşylykly eýerjeň goşma sözlere değişli 4 sany sözlem ýazyň we olary sintaktik taýdan derňäň.

§ 23. MEŇZETME EÝERJEŇ SÖZLEMI

▲ Meňzetme eýerjeň sözlemindeki gymyldy hereket baş sözlemindeki gymyldy-hereketi meňzedilýär.

Meňzetme eýerjeň sözleminde habar bolup gelen söz öz zzyndan ýaly, *kimin dek* kömekçileri getirilen iş atларыndan

(*gelşi ýaly, durşy ýaly*) ýa ortak işlik bilen aýyklanan atlardan bolup biler.

Meselem:

Garran itiň oturyp üýrüşi ýaly, mazaly tijenip gürrüňe başlamalysyň.

Garrylaryň daň atmagyna howlугyşlaryny bilen ýaly ine, gün çykyp dünýä yüzüni ýagtylandyrmaga başlady.

Meňzetme eýerjeň sözlemiň meňzetme doldurgyjyndan tapawudy jedwelde görkezilendir.

Deňşdiriň

Meňzetme doldurgyjy	Meňzetme eýerjeň sözlemi
Jeren tawus guş ýaly seýil edýär.	Jereniň ýeke özi tawus guşuň gül-pürçüklü otlaryň arasynda seýil edip ýörşi ýaly, pagtany höwes bilen ýygýardy.
Diňe deňşdirilýän zadyň ady görkezilýär.	Deňşdirilýän gymyldy-hereket görkezilýär.
Işlikden bolan habaryň öň ýanyndan gelýär.	Köplenç habaryň öň ýanyndan gelip bilmeyär.
Özbaşdak äheňi bolman, habar bilen goşulyp gelýär.	Özbaşdak äheňde aýdylýar.

73-nji gönükmе. Aşakdaky teksti depderiňize göçüriň. Meňzetme eýerjeň sözlemlerini tapyň, galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

Päh, zaňnar ýer yüzünde Reýhan diýen bar bolsa megerem şu bolara çemeli. Men muny oglankam görüşim. Ýaş wagtynda bu zaňnaryň sypatyna, syratyna-da syn etmändirin – diýip Görogly atyndan düşüp Gyraty gülmyhda bent etdi// Ýuwaş-ýuwaş ýöräp usul bilen Reýhanyň ýanyna bardy// Baryp ýagşy syn etse, Reýhanarabyň üstünde segsen goýnuň derisinden possuny bar, kyrk goýnuň derisinden tikilen telpegi hem buýan gapdalynda goýupdyr, telpegi bir ýana, possuny bir ýana taşlap äňetse sakgallary kelle urlan gara söwüt ýaly agyzlary dagyň gary ýaly murtlary kürräň guýrugy ýaly burny susak ýaly gözleri guýy

ýaly, gulaklary tutaç ýaly, gaşlary bir tutam kellesi tamdyr ýaly ýagyrnysy baş gez gursagynyň tüýleri oruma ýeten arpa kimin şemal bilen şygyr-şygyr ses edýär. (*Görogly.*)

Daň atdy. Jahan ýagtyldy. Gün özüniň ýiti şöhlesini gök otlaryň üstüne ýaýdy. Birden bulut günüň ýüzüni gaplady. Ýagyş ýagdy, howa salkynlaşyp başlady. (*Žurnaldan.*)

74-nji gönükme. Meňzetme eýerjeňli goşma sözlemlerini tapyň. Köp nokatlara derek degişli harplary goýup göçürüň.

1. Oňa kyrk ýaşyndan soň neb ...s gelipdir we özüniň jahyl wagtlaryndaky bihuda gezenleriniň ýerini doldurjak bolýan ýaly, özüniň öý hojalygynyň derdeseri bilen gümrä bolup galypdyr. (*N.S. «S. E».*)

2. Agaç ýapraklary ýel güýj...nden ýeňlip oýnaýan adam ýaly her hili hereket edýärler.

3. Kündüg...ň jüründiginden akýan suw ýaly, bu jala birsalymyň içinde dünýäni suw-sil etdi.

4. Howa açyk, ýer ol, agaç ýapraklary ýuwulup, hammamdan çykan adam...ň ýüzi ýaly derläp durlar.

5. Ol meniň howlugyp duranymy bilmeýän ýaly, heniz hem şol ot...rşyna otyr.

6. Sen meniň gygyranymy eşitmedik ýaly, zzyňy garamadyň-da, gid...berdiň.

7. Aşyr birine garaşýan ýaly, örän haýal ädimläp barýardy.

8. Gawun gaw...ndan reňk alar diýlişi ýaly, Durs...nyň hem hemme gylygy Gur(?)tgeldiniňkä meňzeýärdi. (*B.S. «o.s».*)

75-nji gönükme. Okaň. Soňra meňzetme eýerjeňli goşma sözlemlerini tapyň we olaryň nähili ýol bilen baglanyşandygyny aýdyň.

Çaga aýylganç bir ses bilen gygyrды. Hemme adamlaryň depe saçy üýşüp gitdi. Ol göýä tora düşen jeren balasy ýaly, depir-jiklemäge başlady.

(*Görogly.*)

Murtun towlap, her ýan tartar,
Haýbaty peleňden* artar,

Gök dek gürläp, damak ýyrtar.
Taýýar bolan aş üstünde.

(*Magtymguly.*)

Bag miwesi bolmaz, şirin dil ýaly,
Belli-belli sözüň bardyr bal ýaly,
Kemine diýr, akly-gyzyl gül ýaly,
Aşygnýň janyny alan gelinler.

(*Kemine «Gelinler» goşgusyndan.*)

Keýik gelniň kürtesi ýaly göm-gök asmandan aşaklygyna
sallanyp, alaňlaryň üstüne çökjek ýaly bolup görünýän Günüň
gyzgyn naýzalary gök kürtäni deşip barýardy.

(*B. Hudaýnazarow «S.E.»*)

§ 24. HAL EÝERJEŇ SÖZLEMI

▲ Hal eýerjeň sözlemi baş sözlemiň işlikden bolan habaryna ýa işlikden bolan başga bir agzasyna baglanyp, gymyldynyň nä halda ýüze çykýandygyny amala aşyrylýandygyny görkezýär.

Her hili bolsa-da, hal eýerjeň sözlemindeki aňladylýan gymyldy baş sözlemdäkiden öň bolup gutaran bolmalydyr.

Şonuň üçin bir-biriniň zyzndan ýüze çykan birnäçe gymyldy, sanalanda diňe soňky gymyldyny görkezýän işlik anyk bir zamany bildirip, belli-bir ýöňkemedede gelip, ondan öňdäki gymyldylary görkezýän işlikler hem hal işlik şeklinde gelýärler.

Meselem:

Görogly atasynyň pendini tutup, taýyny ýeriň teýinde kyrk gün bakdy.

(*«Görogly.»*)

Galandar Görogly bilen hoşlaşyp, hoşal bolup, yzyna gaýtdy.

(«Görogly».)

Bir menzil ýoly bir basyp, iki menzil ýoly iki basyp, sürüp atasynyň çertegine geldi.

(«Görogly».)

Käbir wagtlarda hal eýerjeň sözlemi baş sözlemdäki aňladylýan pikiriň wagtyny hem görkezip biler. Şeýle bolanda, hal eýerjeň sözlemi bilen aňladylýan gymyldy bolup, gutarandan soň, baş sözlemdäki gymyldynyň ýüze çykanlygy aňlanýar. Hal eýerjeň sözlemi bolsa baş sözlemiň habaryna degişli **haçan?** diýen soraga jogap bolýar.

Meselem:

Men düýn kitaphana baryp (haçan?) özüme gerekli kitaplarymy aldym.

Hurma öýlerine baryp (haçan?) bize jaň eder.

Käte hal eýerjeň sözlemi baş sözlemdäki pikiriň amala aşmagynyň şertini aňladýar.

Şeýle bolanda, hal eýerjeň sözlemineň habary hal işligiň ýokluk şekilinde bolmalydyr.

Meselem:

Ata başlan işini işläp bolman, hiç ýere gitmez Hywa gezelenje gidiljegini ýa gidilmejegini açyk bilmän, size belli bir jogap berip bilmerin.

76-njy gönükme. Hal eýerjeň sözlemleriniň ýasalyşyny aýdyň. Baş we eýerjeň sözlemleriň eýesini we habaryny tapyň.

Sähetyrat aga öýüne gelip, egnine içmegini ýasgynjak aldy-da, şu gün säher wagty syran ýerine baryp, tama arkasyny berip oturdy. Bu wagt Sähetyrat aganyň ýanyna iki sany oba oglany gelip, garyň üstünde oýun edip, göreşmäge başlady.

Sähetyrat aga daş çykyp, äleme göz aýlady. (*B.S. «S.E»*)

Men yzyna hyrra öwrülip, gapydan giren ýeriňde diwardan asylan telefona ýapyşdym. (*B.H. «S. E»*)

Ertesi gün Meret gelip, uyan-gamçysyny teläriň agajyndan ildirende, gün ortadan agypdy. Mama teläriň astynda, içine ýüň dykylyp iki ýany büzülen ýogyn ýassygy ýassanyp, entek aýaklaryny giň ýaýradyp, horlap ýatyrdy.

77-nji gönükme. Tekstden eýerjeňli sözlemleri tapyň, pikir aňladylary boýunça görnüşlerini kesgitleň. Hal eýerjeň sözlemleriň habarynyň ýasalyşyny aýdyň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

Bu ýyl gysyň soňy maýyl bolany üçin ak ekin Nowruzdan öň ekilip gutarylypdy. Nowruzyň siňňitli ýagşy bilen bolsa, arpa, bugdaý yrýasyz gögeripdi emme ýazyň başynda suwuň döwün diýen meselmezligi daýhanlaryň göwrümini gysdyrypdy. Artygyň ýap boýundaky agyr ýagdaýy zeýrenji hem şonuň üçindi.

Suwarlan bugdaýlar heniz şüdügäriňi oňly ýapyp bilmese-de günün ýagtysyna ýasy döklüp ýaldyrap görünýärdi. Suw ýetmedik şüdügäriň bugdaýy garamtyl birhili ysgynsyz ýaly saýgarylýardy. Şeýle-de bolsa, entek onuň ýapraklarynyň uýy çürüşmän, saralman, gurdan gaçyp ikiýanlygyna ýazylan, ýylak ýaly dürterişip görünýärdi. Şol görnüş Artygyň göwnüne biraz ynjalyk berdi.

78-nji gönükme. Okaň. Soňra hal eýerjeňli goşma sözlemlerini saýlap göçüriň.

Üç dogan bu gije bu ýerde ýatmakçy bolupdyrlar. Gijäniň bir wagty Küyze bilen Kündük turup, ertir Maýsa, Käkili gitse, gelmez ýoldan iberip, özümüz hem beýleki ýollar bilen gidip, aňyrrak baryp, garamyz ýitenden soň dolanyp geleli – diýipdir. Ertir turupdyrlar we maslahat edipderler.

– Kim haýsy ýol bilen gitmeli? – diýipdirler.

Onda Maýsa Käkil:

– Men gitse gelmez ýoldan gitjek – diýipdir.

Onsaň Maýsa Käkil gitse gelmez ýoldan gidipdir. Iki agasynyň biri gitse geler ýol bilen, biri hem gitse gitjegi gitmejegi güman ýol bilen gidipdirler.

Emma Küyze bilen Kündük aňyrrak baryp, bir salym oturyp dolanyp gelipdirler.

Olar şu ýol aýrytda Maýsa Käkiliň geljegine ýa-da gelmejegine garaşyp geziberipdirler.

Maýsa Käkil bolsa birnäçe gün ýol ýöräp, bir dagyň arasynda bir ullaň jaýa ýetipdyr. Bu jaýyň daşyndan birnäçe gezek aýlanyp, onuň agzyny tapypdyr. İçine girip görse, gat-gat tamlar. (*Türkmen halk ertekileri.*)

79-njy gönükme. Hal eýerjeň sözlemlerini tapyň, olaryň pikir aňladyşyny, habarlarynyň ýasalyşyny düşündiriň.

• **Aýratynlandyrylan sözleriň manydaş sözünü aýdyň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.**

Şol wagt **ýykylmanka**, gapdalynda duran adam ýetişiş goltugyndan söýget berdi. Işan **ragbatsyz** halda baryp ýene öýüň gamşyna ýaplandy. Elini eňegine diräp ýüzünü **ýokarak** tutuşyna gözlerini sürdi. Töwerekdäki adamlar duran-duran ýerinde **doňan** ýaly bolup galdy. Şol oturşyna garry işanyň gözünüň önünde bütin geçmişleri hatarly **kerwen gurap** geçip başlady. (*E.D. «S.e»*)

Asmandaky bölejik bulutlar ondan-oňa **süýüşip**, biri-biri bilen birleşýärler. Soňra gök gürläp, ýyldyrym çakyp zor ýagyş ýagdy.

80-nji gönükme. Çeper eserlerden 7 sany hal eýerjeňli goşma sözlere degişli sözlemler tapyp depderiňize ýazyň we shemada görkeziň.

§ 25. BIRNÄÇE EÝERJEŇ SÖZLEMI BOLAN EÝERJEŇLI GOŞMA SÖZLEMLER

▲ Eýerjeňli goşma sözlemleriň düzüminde diňe bir sany däl, eýsem birnäçe eýerjeň sözlem-de bolup biler. Bu hili eýerjeňli goşma sözlemleriň düzümine bir wagtyň özünde wagt eýerjeň sözlemi-de, hal eýerjeň sözlemi-de eýerjeň sözlemiň beýleki görnüşleri-de gatnaşyp bilerler. Birnäçe eýerjeň sözlemi bolan goşma sözlemlerde eýerjeňli sözlemleriň käbiri öz biri-birine

aýyklassa, başga biri ýa-da birnäçesi baş sözleme baglanýarlar hem-de ony aýyklaýarlar.

Meselem:

Öýläñçi gelende, garrylar aýagaldygyna ylgasalar-da hiç kim geň görmeýärdi.

Bu mysalda öýläñçi gelende diýen wagt eýerjeň sözlemi **garrylar aýagaldygyna ylgasalar-da** diýen garşylykly eýerjeň sözleme baglanyp, ony aýyklaýar.

Garrylar aýagaldygyna ylgasalar-da diýen garşylykly eýerjeň sözlem-de baş sözleme baglanyp, ony aýyklarap gelýär.

Diýmek, bu goşma sözlemde birinji eýerjeň sözlem ikinji eýerjeň sözlemi, ikinji eýerjeň sözlem-de baş sözlemi aýyklarap gelipdir. Muny shemada aşakdaky ýaly görnüşde bermek mümkin: (w. e. s), (g. e. s.).

[]

Kim zähmeti söýse, kim sap ýürek bilen işlese, kim zähmet öndürjiligini ýokary galdyrsa, kim obanyň ilaty üçin janyňy aýaman işlese, şol adamlaryň ady belli bolýar. (N. Saryhanow).

Shemasy: (ş. e. s), (ş. e. s), (ş. e. s), (ş. e. s). []

Bu goşma sözlemde dört sany eýerjeň sözlem bolup, olaryň hemmesi-de baş sözleme baglanyp gelipdir.

Meselem:

Ol iň soňunda biriniň gapdalyny kakyp, biriniň garşysyny alyp, birine haýbat urup, hemmesini bir ýere toplady.

81-nji gönükme. Eýerjeň sözlemleri tapyp, pikir aňladyşyny baglanyşyny anyklaň.

1. Eger käşiriň ýapragyny ýa-da özüni owradyp, ýapgy etsen, bitmeýän ýaralaryň tiz gutulmagyna peýdalydyr.

2. Ýylgynyň püri gaýnadylan suwa şerap garyp, agzyňy çaykasaň, diş agyryňy köşedýär.

3. Gül ýapraklaryny suwa gaýnadyp, ýapgy etseň, gyzgyn döme çişleri gaýtarýar.

4. Behini bişirmek üçin tegelek kesip, şänigini çykarmaly we onuň ýerine bal çalyň, ýapmaly we miwäniň daşyna toýun palçyk çalyň, gyzgyn gora gömmeli.

5. Eger mesgäni çaganyň kentlewüğine çalsaň, dişleriň çyk-magyny ýeňňelleşdirýär.

6. Ýiti ysy sebäpli, gara mum asgyrдыjy serişdedir.

(Lukman Hekimiň melhemleri kitapçasy boýunça.)

82-nji gönükme. Bölegi okaň. Soňra eýerjeňli goşma sözlemleri saýlap depderiňize ýazyň.

Perzent miwä, ata-enä daragta meňzeşdir. Daragty ýagşy saklap, idegini ýetirseň, miwesi oňat we şirin bolar. Şonuň ýaly ata-enä hezzet – hormaty köpräk etseň. Sen hakdaky olaryň dilegi tizräk hasyl bolar.

Miras almakdan ötri ata-enäniň ölümünü asla islemegin. Olaryň rysgy arkaly rysga eýe bolarsyň, biriniň rysgyny aljak bolup hereket etmegin...

Senden haly ýagşyrak adama bahyllyk bilen garamagyn. Mal-syzlykdan garyp bolsaň hem akıldan baý bolmaga jan et. Sebäbi mal bilen baý bolandan akyl bilen baý bolan ýagşydyr. Akyl bilen mal toplam bolar, emma mal bilen akyl toplam bolmaz. Akmak ýigit tiz garyp düşer, emma, bilgin, akyl bir bahasyna ýetip bolmajak zatdyr. Ony ogry hem alyp gidip bilmez, ol ot-da ýanmaz, suw-da-da akmaz.

83-nji gönükme. Aşakdaky bölegi okaň we göçüriň. Soňra olaryň içinden eýerjeňli goşma sözlemleri tapyp olary shemada görkeziň.

Soltansöýün öz wekilleriniň akyl-paýhasyny saýgarmak üçin olaryň hemmesini köşge ýygnapdyr-da gysga ýorgany başaşa kellesine büräp, injigini açyp goýupdyr, wekillerine şol ýorgany meniň aýagymyň aşagyna ýetiriň diýip buýrupdyr. Wekiller nähili oýlansalar-da, her hili tagalla etseler-de, onuň tärini tapmandyrlar.

Soltansöýün iň soňunda ýorganyň aşagyndan:
– Myraly, sen ýokmusyň? – diýip gygyrypdyr.

Myraly oňa:

– Soltanyň gahary gelmese, ýetireýin-diýipdir.

Soltansöýüniň ýorganyň aşagyndan sesi çykyppdyr:

– Ýorgany aýagymyň aşagyna ýetirmeseň gaharym geler.

Myraly ýanyndaky gamçyny alypdyr-da, Soltanyň ýalaňaç injiklerine mäkäm çalyppdyr. Soltanyň aýaklary şol bada ýorgana çolanypdyr.

Soltan ýerinden galyp:

– Náme üçin urduň? – diýip soranda Myraly:

Buýrugyňa emel edip, ýorganyňy aýagyňa ýetirdim. Aslynda sen náme üçin ýorganyňa görä aýak uzatmadyň? – diýip jogap beripdir.

(B.K. «M. we S».)

84-nji gönükme. A) (w. e. s), (h. e. s.), emma [] ; b) (w. e. s), (h. e. s), [], yöne []; ç) (s. e. s), (m. e. s), []; d) (h. e. s), (g. e.s), [] shemalaryna laýyk gelýän sözlemler düzüň ýa-da olary çeper eserlerden tapyň.

Nusga: 2-nji shema laýyk gelýän mysal getireliň. Daň saz berende, ähli goşlary jemläp, gyssagly ýola düşdüm, yöne awtobus eýýäm giden eken.

85-nji gönükme. «On dördünji ýanwar watan goraýjylar» günüdür diýen temada düzme ýazyň.

§ 26. EÝERJEŇLI GOŞMA SÖZLEMI SINTAKTIK DERŇEW ETMEGIŇ TERTIBI

▲ **I. Tekstden eýerjeňli goşma sözlemleri tapmak.**

II. Olaryň düzümindäki eýerjeň we baş sözlemleri ýüze çykarmak.

III. Eýerjeňli goşma sözlemiň görnüşleri: a) wagt; b) sebäp; ç) şert; d) garşylykly; e) meňzetme we ä) hal eýerjeň sözlemleri.

IV. Eýerjeň sözlemleriň baş sözleme baglanyş ýollary: baglaýjy sözler we olar bilen ulanylýan kömekçi sözler arkaly.

V. Eýerjeňli goşma sözlemlerde dyngy belgileriň ulanylyşy.

86-njy gönükme. Şygry labyzly okaň, soňra orfografik kada laýyklyk göçüriň. Eýerjeň sözlemleriň ýasalysyny düşündiriň.

Dünýäniň köp ýerin aýlanyp gör...üm
Daşkendime baryp se...ýran eýledim
Ele galam alyp göwn...m joşanda
Gül Watanyň wasp...n beýan eýledim

Okaýanyň Nowaýy Berdak Abdylly
As...rlary bir-birine sepledim
Bu mekany kalbym bilen suwaryp
Ondan size sü...ji bir nan eýledim

Okap Magtymguly Mollanepesi
Kemineden şorta s...zi sözledim
Söý...p bu zemini asmany bilen
Özüň üç...n jennet mekany eýledim

Obamyz Kelteminar etrabym Dörtgöl
Şu mekanda yaşl...gymdan ýaýnadym
Ybraýym agamyz waspyn ýetiren
Garagalpak ilin mekany eýledim

(G.W. «M.e»)

87-nji gönükme. Goşma sözlemleri tapyň. Düzmeli we eýerjeňli goşma sözlemleriň görnüşini anyklaň. Goýlan köp nokatlara degişli harplary ýazyp göçüriň.

1. Goňşularyň saňa ýagşy adam diýýän bolsa, diýmek sen ýagşysyň, eger olar saňa ýaman adam diý...än bolsalar, diýmek sen ýam...n adamsyň. 2. Giň göwrümlü boluň, ş...nda adamlar hem size şeýle bolarlar. 3. Taňry asgyrmany ýagşy görýär, pal-lamany ýaman görýär. 4. Kim birewiň aýbyny tap... p, üst...nden gülen bolsa özi hem şu ahwala duçar bolýança dünýeden

ötmez. 5. Kim birewe ýamanlyk etse, şu düný...niň öz ...nde jezasyny çeker. 6. Ylmy özüň öwrenip, soň başgalara-da öwr... tmekek sadakanyň gow... sydyr. (*Hadysdan.*)

Eýerjeňli goşma sözlemleri gaýtalamak üçin soraglar

1. Nähili sözlemlere eýerjeňli goşma sözlemler diýilýär?
2. Gurluşy we pikir aňladyşy boýunça eýerjeňli goşma sözlem düzmeli goşma sözlemden nähili tapawutlanýar?
3. Eýerjeňli sözlem bilen aýyklaýjy agzalaryň tapawutly taraplaryny düşündiriň.
4. Eýerjeňli goşma sözlemleriň baglanyş ýollary nähili?

§ 27. BAŞGANYŇ SÖZI

Başganyň sözi barada düşünje. Başganyň sözünde dyngy belgileriniň ulanylyşy

▲ Gürrüňçilikde haýsydyr bir zat aýdyljak bolanda häli-şindi başganyň sözünden peýdalanylýar. Sözleýän (ýa ýazýan) adam öz sözünüň içinde başga biriniň sözünü hem ulanýar. Şonuň ýaly sözlere başganyň sözi diýilýär.

Başganyň sözünüň sözleýişde ýa ýazuwda awtor tarapyndan ýerlikli ulanylmagynyň pikiriniň has aýdyň hem-de anyk beýan edilmeginde uly ähmiýeti bardyr.

Başganyň sözi bir ýa-da birnäçe sözlemden ybarat bolýar. Onda başga biriniň aýdan sözünüň mazmuny berilmek bilen çäklenmän, eýsem onuň aýdylyş äheňi-de getirilýär.

Meselem:

Durdy çopanyň «Haý zalym Akbaý, göter, Garabaý, göter, bas...» diýen gykylygy töwerekdäki hemme seslerden saýlanyp, göge göterilip başlady. (*A. Gowşudow.*)

Eger-de başganyň sözünü sözlem şekilinde getirsek onda onuň sözlemiň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar. Emma başganyň sözünüň zyzndan başlanýan awtoryň sözi setir harpy bilen ýazylmalydyr.

Başganyň sözi goşa dyrnaga alynýar. Awtoryň sözi başganyň sözünden öňde gelse, onda olaryň arasynda iki no-

kat (:) goýulýar. Eger ol awtoryň sözi başganyň sözünden soň ýene dowam etse, ýa-da tutuşlygyna şondan yzda gelse, onda bular diýip, diýşen, diýen baglanýan baglaýjy sözleri arkaly baglanyşýarlar. Diýip, diýşen baglanýan baglaýjy sözleri bilen habar bolup gelen sözüň arasynda başga söz düşen ýagdaýynda, baglaýjylardan soň otur goýulýar. Eger ol baglaýjylar bilen habaryň arasynda başga söz düşmese, otur goýulmaýar.

Başganyň sözi bilen gelen sözlemde awtoryň sözünüň getirilmeyän ýagdaýy	Başganyň sözünüň awtoryň sözi bilen gelşi
1. «Aýbölekden derek ýok. Onuň häzir ýüreginiň ýarylyp barýanyny bilýärim. Emma hiç kese syr bildirenok»	1. Mugallym dostunyň öz agyr derdini ýüregine salyp bilen mertligine buýsandy: «Aýbölekden derek ýok. Onuň häzir ýüreginiň ýarylyp barýanyny bilýärim. Emma hiç kese syr bildirenok». (A. Atajanow.) A: «B»
2. «Gurgunjamysyň, how, inim?»	2. Ana, şol mahal Halmyrat köse Baýnazara elini bulap: «Gurgunjamysyň, how, inim?» diýip, özüniňem barýandygyny duýduryp galdy. (A. Atajanow.) A: «B?» b.s.A
3. «Ýerinden turaýmasyn!»	3. «Ýerinden turaýmasyn!» diýip, doktor gyza pugta salgyt edensoňlar, ýene ikisi ýola düşdi. (H. Ysmaýylow.) «B» b.s.A
4. «Birden ol aždarha gelen bolaýmasyn?»	4. «Birden ol aždarha gelen bolaýmasyn?» diýen howsala aralaşdy (A. Atajanow.) «B» b.s.A
5. «Ol obada biriniň öýüne barandyr»	5. «Ol obada biriniň öýüne barandyr» diýşip, köşeşjek ýalam etdiler. (A. Atajanow.) «B» b.s.A
6. «Nury aga, görýän welin, ikimiziň mäşimiz bişmejek öýdýän»	6. «Nury aga, görýän welin, ikimiziň mäşimiz bişmejek öýdýän» diýip gitdi. (A. Atajanow.) «B» b.s.A

Bellik: eger başganyň sözi bolup gelen habar sözlemi awtoryň sözünden önde gelse, onuň soňundan nokat goýulmaýar: «Ylmy hakykatyň manysyna düşünmäge wagtyň ýetmeýän halatlary hem bolýar, okamaly, okamaly, okamaly bolýar» diýip sen ýazýarsyň. (*Žurnaldan.*)

Käbir ýagdaýlarda başganyň sözünüň arasynda awtoryň sözi bolup gelen sözlem setir harpy bilen ýazylyp, öňünden kese çyzyk goýulýar. Başganyň sözünüň birinji bölümüniň zyndan olaryň pikir aňladyşyna we aýdylyşyna baglylykda nokat, sorag ýa ýüzlenme belgisi goýulýar.

Başganyň sözünüň ikinji bölegi baş harp bilen ýazylyp başlanýar.

Meselem:

«Asla inerleri aýamagyň näme geregi bar? – diýip, Şagözel eje öz-özi bilen gürleşdi. – Olar beýik iş üçin dörän haýwan ahyryn!» «B» – bs, A: – «B!»

Käte başganyň sözi bolup gelýän sözlem goşa dyrnaga alynýan sözler, jümleler (nakyllar, gazet-žurnallaryň, adam ady dakylmadyk daýhan birleşmeleriň, çeper eserleriň... atlary) bilen başlanýar. Şeýle bolanda, ol sözleriň, jümleleriň öňünden goýlan goşa dyrnak başganyň sözünüň öňünden goýulmaly goşa dyrnagynyň hyzmatynda hem gelýär, ýagny olaryň ikisi üçin bir goşa dyrnak ulanylýar.

Meselem:

Batman: «Adam alasy içinde bor» diýselerem, hemişe beýle däl eken» diýdi (*A. Atajanow.*) A: «B» a.

88-nji gönükme. Başganyň sözünü, awtoryň sözünü we baglaýjy sözi tapyň. Dyngy belgileriň goýluşyna üns berip depderiňize ýazyň.

«Biz sazymyzy we sazandamyzy nähili söýýändigimizi uly-ile görkezeris» diýip, öten agşam bagşylarynyň agasyny hanyň zyndan alyp çykmagyň maslahatyny edipdiler. (*M.S. «Ş.b.»*)

Köneler: «Dost geňeşde, ýigit söweşde belli» diýip, bilip aýdan ekenler. (*Görogly.*)

– Diýmek, munuň indi size gerekem ýokdur?

Garry ýüzüme: «Sen syrly... Sen maňa näme diýmekçi? Sen şu ýerik näme niýet bilen geldiň?» diýip, sorayan ýaly seretdi. (*N.S. «Ş.b»*)

Onuň ýadyna, şu kitaby görübildigi guba düýe düşýär. Ondan soň: «Şu wagta çenli guba düýämiz elimizden çykmaryk bolsa, sen şeýle akmaklyk etmedik bolsaň, baş-alty botlap, süri düýe bolup giderdi» diýip igenmäge oturýar, igenýär.

Görogly:

– Köse, men-ä ýaşuly diýip, seni sylajak bolýan welin, emma seniň gady-gudyň köpelyär. Şu boluşly adama köplenç: «Ulalyp-aňalman geçen» diýip, bilip aýdýan eken-ow-diýdi.

89-njy gönükme. İçinde başganyň sözi getirilen sözlemleriň shemalaryna pugta üns beriň.

1. «B» bs, a.

2. A: «B» a.

3. A: «B» 4.A: «B» bs. a.

4. A: «B» bs. a.

5. A: «B!» bs. a.

6. A: «B» bs. a.

• Aşakdaky sözlemlerden peýdalanyň, berlen shemalara laýyk gelýän sözlemler düzüň. Awtoryň sözüne we baglaýjy sözlere özüňizden goşuň. Başganyň sözi, onda dyngy belgileriň ulanyşy barada bilýäniňizi aýdyň.

Nusga: 2-nji sözlem.

1. Okuwçylar, ertirki edebiýat birleşmesine gatnaşyň – «Okuwçylar, ertirki edebiýat birleşmesine gatnaşyň» diýip, mugallym bize aýtdy.

2. Okuwçylar dördijiligi ara alnyp maslahatlaşyljak.

3. Birleşmä ene-atalary hem çagyrdyk.

4. Siziň haýsyňyz çykyş etmekçi?

5. Okuwçylar, size üstünlik arzuw edýäriň!

6. Göwher olimpiadanyň ýeňijisi boldy.

90-njy gönükme. Okaň. Soňra rowaýatyň mazmunyny düsündiriň. Dyngy belgileriň goýluşyna üns berip depderiňize göçüriň.

Eset aga bir köke bilen stakan çay içdi welin süňni ýumşan ýaly bolaýdy.

Indi bolsa men size bir rowaýat aýdyp bereýin – diýip Alma Meredowna çay bilen çöregi keyp edip iýip oturan synpa garady. – Öň zamanda alkyş adam eşigne girip jagana aýlanypdyr. Onuň ýoly bag ekip ýören gojanyň üstünden barypdyr. Salamlaşyp ondan näme iş edýänini sorapdyr. Ol goja «Il gün hözürini görsün» diýip bag ekýän diýipdir.

Alkyş begenip: «Ylahym, ýüz ýaşa!» diýipdir. Soň gidi-beripdir. Öňünden bina gurup ýören adam çykypdyr. Onuň soragyna bu adam hem: «Nesiller döwran sürsün diýip, ymarat gurýan» diýipdir. Ol hem: «Ylahym, müň ýaşa» diýip ýene gidiberipdir. Ýene-de öňünden ýer sürüp ýören adam çykýar. Alkyş oňa: «Näme ekýäň!» «Undan näme bolýar? «Ony kilwandan sora!» Alkyş kilwanyň ýanyna barýar. Kilwan ony çörek bişirýän aýalyň ýanyna eltýär. Barsalar bir türkmen aýaly çörek bişirip otyrmyşyn. Ol aýal tamdyrdan ýaňy çykan çörekden alkyşa hödür edýär. Alkyş hem çöregi dadypdyr-da: «Ylahym, ölmäsiňiz-dä» diýipdir, soňam çörege siňip gidipdir. Ine, çagalalar, şondan bärem bag eken ýüz, bina guran müň ýyl ýaşaýandyr. Çörek edýän, bugdaý ekýän adamlar bolsam ölmän baky ýörler. (Ö.N. «Ç.t.»)

91-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde başganyň sözi bolan 4 sany sözlemi tapyp ýazyň we olary shemada görkeziň.

92-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okap, başganyň sözünü we awtoryň sözünü görkeziň. Galdyrlan dyngy belgileri goýuşdyryň, baş harp bilen ýazylmaly setir harplaryny hem baş harp bilen ýazyň, bölekleri depderiňize göçüriň.

1. Ol iti bir minutda ýaşatmaly däl, ondan it bolmaz, bu gün meni ýarsa, erte ýene birini ýarar. Meniň itim bolsa, oňa ýeke ok tabşyrdym diýip gyzyl öküz ýaly çişip tamyň agzyndan girdi. (A.D. «B.m.») 2. Ol öz ýanyndan bize-de bir öýjagaz

hudaýyň özi ýetirsin-dä diýip dileg etdi. (B.K. «E.t.») 3. Men ýol boýy şahyr Durdy Agamämmedow nähili adamka? Megerem, ol köpi gören epaý bir degişgen garry adam bolsa gerek diýip traktoryň içinde içimi gepledip barýardym. (D.A. «S.e.») 4. Men ony düýşümde gördüm. Men ondan eý ýigit sen haýsy bagyň güli haýsy çemeniň bilbili haýsy ýerden perwaz edip haýsy güle gonmak üçin barýarsyň diýip soradym. (H.Ç. «S.e.»)

93-nji gönükme. Başganyň sözünü tapyň. Değişli dyngy belgileri goýup göçüriň.

Ony patyşanyň ýanyna eltip Eý tagsyr, baýaky bidöwlet oglan meniň enemiň bagyna girip, iýenini iýipdir, iýmediginiň şahasyny döwüpdür diýdi. Patyşa onuň ullakanrak miwäniň ogrusy ekenini bilip Bar, kyrk peşaba eltip ber diýdi. Ziber beg Nejep jany kyrk peşaba eltip berip

Demhe-demden dara çekiň diýip, öwrülip gaýdyberdi. Kyrk peşap Nejep jany dara çekjek bolup boýnuna gyl tanap salyp, oglany dara çekmäge gözleri gyýman Göz gyýyp, dara çeker ýaly oglan däl ekeni diýip, oýlanyşyp durdular. («*Nejep oglan*».)

94-nji gönükme. Aşakdaky dana sözlerden peýdalanyp, başganyň sözünü düzüň we değişli dyngy belgileri goýuň.

1. – Adam öz Watanyny gorasa, öz halky bilen bile bolsa, ol mydama ýaşaberýär. (*Ahmet Danyş*.)

2. – Hiç bolmanda bir hakyky dosty ýok adamyň, dünýäde ýaşamadygy gowy. (*grek filosofy Demokrit*.)

3. – Ýaltalyk – dünýädäki hemme zadyň duşmany. Adama mätäçlik, gaýratsyzlyk, garyplyk ýaly zatlaryň hemmesi ýaltalykdandyr. (*Abaý*.)

4. – Adamy bagtly edýän zat pulda, gara güýçde däl, belki ak göwünlilik we her taraplaýyn danalykdyr. (*Greke filosofy Demokrit*.)

95-nji gönükme. A «B» bs, a; «B», bs, a; A: «B», «B-a, -B» shemalaryna laýyk gelýän sözlemleri çeper eserlerden tapyp ýa-da özüňizden düzüp depderiňize ýazyň.

§ 28. BAŞGANYŇ SÖZÜNIŇ AWTORYŇ SÖZÜNDEŇ TAPAWUTLANÝŞY

▲ Başganyň sözi awtoryň sözünden pikir aňladyşy, kim tarapyndan aýdylýandygy heňi we gurluşy taýdan tapawutlanýar. Awtoryň sözi bolsa şol pikiri kimiň nähili ýagdaýda aýdylýandygyny bildirýär.

Bellik: Käbir ýagdaýlarda sözleýän (ýazýan) adamyň öz aýdan (ýazan) sözleri-de başganyň sözi bolup bilýär.

Meselem:

«Men bärisinden gaýdýaryn, bir agyz sözünü hem dogry aýdyp bilmeýärim» diýdim (N. Saryhanow.)

Başganyň sözi ony aýdan (ýazan) adama, awtoryň sözi bolsa sözleýjä (awtora) mahsus bolan heňde aýdylýar.

Başganyň sözünüň düzüminde habar, sorag we ýüzlenme sözlemleri, ýönekeý we goşma sözlemleriň dürli görnüşleri, sözlem agzasy hasaplanmaýan sözler, deňdeş agzalar köp ulanylýar. Emma awtoryň sözi, köplenç, habar sözleminden bolup, bir tipliligi bilen tapawutlanýar olarda dürli görnüşli sözlemler seýrek duşýar.

Aşaky mysallardaky başganyň sözi we awtoryň sözi bolup gelen sözlemleriň pikir aňladyşyny, gurluşyny, aýdylýş heňini deňeşdiriň.

1. **«Ýok. Ýok. Bolup bilmez. Gözüme görünýändir. Meniň aňkam aşypdyr» diýdi. (A. Atajanow.) «B» a.**

2. **«Boldy – diýip, Batman hyrçyny dişledi. – Belaň körügi şundadyr. Ol näme üçin jar çekenokka?» (A. Atajanow.) «B-bs, A-B?»**

3. **Ýaşuly çagalara mähir bilen garady-da: «Ösüň balalarym, ösüň! Watanymyzyň mynasyp adamlary bolup ýetişmäge şu günlerden pugta taýýarlanýň!» diýdi.**

96-njy gönükme. Dik çyzygyň haýsy tarapyndaky sözlemler has anyk pikir aňladýar? Haýsy tarapdaky sözlemlerde aňlanylýan pikir sözleýän (ýazýan) adam tarapyndan aýdylýan başga biri tarapyndan aýdylýpdyr. Esasy pikiri aňladýan sözleri aýdyň. Dik çyzygyň haýsy tarapyndaky sözlemler meňzeş, haýsylary bolsa tapawutly okalýar?

Awtoryň sözüsiz gelşi	Awtoryň sözi bilen gelşi
1. «Ykjam taýýarlanylň! Basym kömek edýän fermer daýhan hojalygymyzda çykyş etmelidiris».	1. Osman ýoldaşlaryna: «Basym kömek edýän fermer daýhan hojalygymyzda çykyş etmelidiris» diýdi. A: «B» a.
2. «Özbekistan ýaşlaryna şöhrat!»	2. Talyplaryň sesleri göçgünli çykdy «Özbekistan ýaşlaryna şöhrat!» A: «B!»
3. «Şum bala» filmini gördümikä?»	3. «Şum bala» filmini gördümikä?» diýip, Joşgun söze goşuldy. «B» bs, A

97-nji gönükme. Aşakdaky bölegi okaň. Dyngy belgilerini goýup depderiňize göçüriň.

Soň Şasennem bagyny diletmek üçin Akjany atasy Şaapbanyň ýanyna iberdi Akja baryp Çarbagny Şasennemge berseňgiz diýip şadan dilendi Şaapbas muňa razy boldy Akja patyşanyň razy bolganyň Şasennemge habar berdi.

Şasennemniň ýüregine şeýle bir howsala düşdi Belki-de bu işni kenizleriniň biri bilip atamga aýdar diýip oýlandy Akja muňa düşünip.

Eý Şasennem Güni etek birle basyryp bolmaz Bu işni kenizlerge mälim etgil goý olar hem bilsinler diýdi.

Elkyssa Akja Garypny Şasennemniň köşgüne alyp geldi.

(«Şasennem-Garyp».)

98-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri depderiňize göçürüp, başganyň sözüniň aşagyny çyzyň.

1. Gylyç uzyn bir gün hemişeki turýan wagtynda turup, şahyryň bolýan myhmanhanasyna gelmedi. «Oglum, tur, çayyňy iç. Gün dogup asmana galdy» diýip hemişeki adaty boýunça gelip habar bermedi. Şahyr geň galdy: «Ýa-da kakam ir turup, guma oduna zada ötägitedimikä? Muňa näme bolduka?» diýip howsala düşdi...

Şahyr gys sagara geýindi. Edil gözli adam ýaly bolup, endigi boýunça howla çykdy. Ýoluny ýalňyşman gara öýe girdi.

Kakasynyň ýanynda bir salym oturandan soň, onuň düwünme keselligine sezewar bolanyňy anyklady. Aşaky dodagyny dişläp, başyny ýaýkady. Syrkawyň ähli ýagdaýy onuň «gözüniň» öňünde aýdyň boldy, şeýle-de bolsa, kakasyna göwünlik berdi. «Kaka, gam çekme, derrew gutularsýň. Sowuk urandyr. Bir ýeňil-ýelpi syrkawlykdyr, geçer gider» diýip, kakasynyň ruhuny götermäge çalyşdy. (B.S. «P we h»)

99-njy gönükme. Sözlemleri okaň. Başganyň sözünü tapyp, olarda ulanylýan dyngy belgileri goýup göçüriň.

– How, meniň aýagymdan çybyn çakýar, gorasaňyz-la-diýip, aýaklaryny ýygnap, o ýan-bu ýan agdarylyp, bitap bolubardi. Indi onuň oýanjagyny Gülendam bildi-de, seýislerine derrew atyny eýerläp goýuň diýdi.

Aşpezlerine derrew nahar taýýar ediň diýdi, çayçysyna Çay taýýar et, paýakeşine çilim taýýar et diýip buýurdy. Özem howzy suwdan dolduryp suwa çümüp çykdy-da, saçyny çözüp goýberdi. Ýüzüniň ol ýerinden, bu ýerinden dyrnagy bilen ganadyp, bir dony hem kellesine büräp, heremhananyň* agzynda ters bakyp ýalandan uly ili bilen aglap oturybersin. Onynça Reýhan gözüni daň ýyldyzy ýaly edip açdy... (Göroglydan.)

100-nji gönükme. Özüňizden mekdebiň diwar gazetini hakynda gysgajyk hekaýajyk ýazyň, hekaýajygyňyzyň bir näçe ýerinde başganyň sözünü getirin.

§ 29. BAŞGANYŇ SÖZÜNIŇ AWTORYŇ SÖZI BILEN BERLIŞI

▲ Türkmen dilinde başganyň sözünüň ulanylyşynyň birnäçe görnüşi bar. Başganyň sözi aýratyn sözlemler görnüşinde gelip biler: a) başganyň sözi şol durşuna alnan sözlemler; b) başganyň sözi awtoryň sözi arkaly berlen sözlemler. Deňeşdiriň:

a) Mugallymymyz bize: «Çagalar! Atalarymyzyň söhratly däplerini mynasyp dowam etdiriň!» diýdi. b) Mugallymymyz

bize atalarymyzyň şöhratly дәplerini mynasyp dowam etdirmelidigimizi, aýtdy.

Birinji sözlemde sözleýän adam başganyň sözünü aýdan adamyň (mysalda mugallymyň) aýdyşy ýaly edip aýdýar. Ikinji sözlemde başganyň sözünüň mazmuny sözleýjiniň (awtoryň) dili bilen berilýär.

Giriş sözleri ýa-da giriş sözlemleri ulanmak bilen-de başganyň sözünü berip bolýar: Mugallymyň aýdyşy ýaly biz atalarymyzyň şöhratly дәplerini mynasyp dowam etdirmelidiris.

Hakyndalyk doldurgyjynyň kömegi bilen hem başganyň sözünü aňlatmak mümkin: Mugallymymyz bize atalarymyzyň şöhratly дәplerini mynasyp dowam etdirmelidigimiz barada (hakynda) aýtdy.

Başganyň sözi we awtoryň sözi arkaly berilişi biri-birinden sintaktik gurluşy taýyndan hem tapawutlanýar. Başganyň sözünden ümlükler, ýüz tutma sözler, jogap sözler, giriş sözler, işligiň buýruk şekilinde gelen sözler, doly дәl sözlemler köp ulanylýar. Emma başganyň sözi bilen berlende bular seýrek ulanylýarlar.

Başganyň sözi awtoryň sözüne diýip, diýen, diýşip ýaly sözler arkaly baglanýar. Ýöne awtoryň sözi bilen başganyň sözünde bu baglaýjy sözlerden peýdalanylmaýar.

Eger başganyň sözi bolup gelen sözlem ýüzlenme ýa sorag sözlemi bolup, ýüzlenme ýa sorag belgisine derek nokat goýulýar.

Meselem:

1. Mugallym: «Okuwçylar, berlen ýumşy ýerine ýetirdiňmi?» diýip sorady.
2. «Çağalar fonduna goşandymyzy goşalyň!» diýip, synp ýolbaşçymyz aýtdy.

1. Mugallym okuwçylardan berlen ýumşy ýerine ýetirip-ýetirmändiklerini sorady.
2. Synp ýolbaşçymyz çağalar fonduna goşandymyzy goşma-lydygymyz barada aýtdy.

101-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri okaň. Soňra içinde başganyň sözi bar bolan sözlemleri saýlap göçüriň. Başganyň sözünüň nähili sözlendendigini düşündiriň.

Durdy ýumşak düşegiň üstünde o ýana bir öwrülýär, bu ýana bir öwrülýär. Per ýassyk daş ýaly gaty duýulýar. Jaýyň içi bir görseň sowuk, bir görseň yssy ýaly. Şahyr: «Jana hiç ýaranyp boljak däl eken» diýip, ukusy gelmäni üçin, öz-özüne gaharlanýar. Birden gözleri ýumlup, uka giden ýaly boldy. Şol bada Goşjan ýadyna düşüp, ýuregi dilinip gitdi. «Muňa näme bolduka? Iki sözlejek adam-a dälidi. Bu näme üçin gelmeýärkä? Ýa-da bir bela uçradymyka? Ýok, ýok ol garyp ýigit hiç bela uçramaly dälidir. Uçramazam... Onda näme? Bireýýäm gelmeli adamdan henize çenli habaram gelenok. Hernä balaçağalarynyň, garryларыnyň bagtyna neressä hiç zat bolmagaý... Bolmaz, bolmaz! Bir işi çykandyr. Geler...»

102-nji gönükme. Şu aşakdaky sözlemlerden başganyň sözünü emele getirip depderiňize göçüriň.

1. «Dost geňeşde, ýigit söweşde» köneler diýip bilip aýdan ekenler.

2. «Hatarda iner bolsa, yük ýerde galmaz» – Handam batyr, siz meniň gözümiň guwanjy, arkamyň daýanjysyňyz diýdiler.

3. «Ýekäniň ýarany hudaý» Görogly diýip, basdy ata gamçyny.

4. «Indi muňa özümi tanatmagym gerek» ýeňňesiniň özüni tanamanyny aňyp, diýip goluna sazyny alyp, gelşini beýan edip, baş keleme söz aýdar boldy.

Nusga:

Köneler «Dost geňeşde, ýigit söweşde belli» diýip, bilip aýdan ekenler.

103-nji gönükme. «B» bs, a; A: «B» bs, a; «B»-a, -B» shemalaryna laýyk gelýän sözlemleri çeper eserlerden tapyp ýa-da özüňizden düzüp ýazyň.

§ 30. SITATALAR WE OLARDA ULANYLÝAN DYNGY BELGILERI

▲ Pikirimizi tassyklamak ýa-da düşündirmek üçin, kimdir biriniň aýdanlaryndan, ýazan işlerinden sözme-söz alnan mysala (bölege) sitata diýilýär. Sitatarlar başganyň sözünüň bir görnüşidir.

Sitatarlar awtoryň sözi bilen bile ulanylanda, olarda dyngy belgileriň goýluşy edil başganyň sözündäki ýalydyr.

Meselem:

Mäti Kösäýew «Döwletmämmet Azady öz döwri, öz ýurdy üçin sowatly, ahlakly adamlary ýetişdirmek ýaly gowy niýetleri ýüreginde besläpdir» diýip ýazýar.

Sitatarlar awtoryň sözi getirilen sözlemlere utgaşyp, olaryň bir bölegi görnüşinde hem gelip biler. Şeýle ýagdaýda olar goşa dyrnaga alynsalar-da, setir harpy bilen ýazylýarlar.

Meselem:

Beýik Magtymguly «ýürekde ýok sözi dile getirmeli däl-digini» nygtapdyr.

Eger sitatarlar doly alynman, galdyrylan bolsalar, galdyrylan sözleriň ýerine köp nokat goýulýar.

Meselem:

1. Professor. Ý.E. Bertels: «Magtymguly türkmeniň poeziýasynda gymmatbaha daşlaryň biri bolup... lowurdaýar» diýmek bilen Pyraga mynasyp baha berýär. 2. «Magtymguly türkmen poeziýasy...biziň zamanymyzda täze ýüzügiň gaşynda gözüni gamaşdyryjy şöhle bolup lowurdaýar» diýip, Ý.E. Bertels adalatly belleýär.

Bellik: Eger poeziýa eserinden sitata alnyp, alnan goşgy setrleri hiç hili üýtgeşmä sezewar edimedik bolsalar onda goşa dyrnaga alynmaýarlar.

Meselem:

Serkerde şahyr Seýdiniň:

Ilim üçin şirin jandan geçer men,

Düldül münüp ganat baglap uçar men-diýen setirleri onuň döredijiliginiň esasy mazmunyny kesgitleýär.

104-nji gönükme. Ýazyjylaryň aýdan sözlerinden (doly ýa gysgal-dyp) peýdalanyp sözlemler düzüň.

1. Magtymgulynyň döredijiligi tükeniksiz şypa berýän, dünýä manysyny seçýan parasat çeşmesidir. (*Azerbaýjan ýazyjysy Mürze Ibragimow.*) 2. Berdi Kerbabaýew – türkmen halkynyň ruhy taýdan ägirt uly ösüşiniň aýgytly ädimi (*özbek ýazyjysy Askat Muhtar.*) 3. Magtymgulynyň goşgulary... hemme halklar tarapyndan okalýar, onuň şan-şöhraty bütin dünýä ýüzüne doldy. (*Rus ýazyjysy Nikolaý Tihonow.*) 4. Magtymguly öz ähli döredijiligi bilen Litwa halkyna örän ýakyndyr. (*Litwa ýazyjysy Aleksandr Baýz.*)

105-nji gönükme. Sitatalary tapyň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň. Aýratynlandyrylan sözleriň manydaş sözlerini aýdyň.

Özbeqistan Respublikasynyň prezidenti şeýle diýipdir. Özbeqistan geljegi beýik döwletdir.

Bir gezek Sokrat şeýle diýipdir. Gök adam bilen deňeşdirilende beýiklikdir, adam gök bilen deňeşdirilende peslikdir. (*Gazetden.*)

106-njy gönükme. «Meniň halaýan hünärim» temasy boýunça düzme ýazyň. Düzme ýazanyňyzda meşhur şahslaryň aýdan (ýazan) sözlerinden sitatalar getiriň. Olary ulananyňyzda, şulara üns beriň. Temanyň maksadyna laýyk gelýän sitatalary saýlap alyň. Peýdalanylmagy mümkin bolan birnäçe sitatadan pikiriň çuňlugy, täsirliگی, özboluşlylygy, çeperçiligi taýdan iň degerlisini saýlaň.

BAŞGANYŇ SÖZÜNIŇ SINTAKTIK DERŇEW EDILIŞINIŇ TERTIBI

- I. Başganyň sözi bilen gelen sözlemi tapmak.
- II. Başganyň sözi bilen gelen awtoryň sözünü aýratynlandyrmak.
- III. Awtoryň sözi arkaly berlen başganyň sözünü ýüze çykarmak.
- IV. Sitatalary görkezmek.
- V. Başganyň sözünde punktuasiýa belgileriniň ulanylyşy.
- VI. Başganyň sözünüň, sitatalaryň hyzmaty.

107-nji gönükme. I. Başganyň sözünü tapyň. Değişli dyngy belgileri goýup göçürň.

Bilim öwreden, hünär öwreden ussadyňa hemişe hormat goýg...n, ony başyňa täç edingin diýip atam öwran-öwran sargady. (*Gazetden.*)

Iň gymmatly baýlyk, iň ajap hazyna, iň uly zeruryýet ylymdyr diýip mugallymymyz gulagymyza guýardy. (*Gazetden.*)

II. Berlen bölegi sitata edip ulanyň.

1. Kitap duşmany tanamaga, bet piriimi aňlamaga, hüşgär bolmaga, ýol salgy berýän, Watanyňy, halkyny wepaly ýaryňy, ata-eneňi, dogan-garyndaşyňy, edýän işiňi söýdürýän, ruhuňy göterýän bir ylhamdyr (B.K.).

2. Gezseň dünýä ýüzünde, dowam täze ter gezgin,
Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin.

(*Mollanepes.*)

3. Ylmy sallançakdan gab(?)ra girýänçäňiz öwreniň.

(*Muhammet alayhissalam.*)

Başganyň sözünü gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar.

Başganyň sözi diýip nämä düşünärsiňiz?

Başganyň sözünüň aňladylyşynyň nähili görnüşleri bar? Mysallarda düşündiriň.

Sitatalaryň hyzmaty nämeden ybarat?

Shemalardan peýdalanyň, başganyň sözünde dyngy belgileriň ulanylyşyny düşündiriň.

Gepleşik

§ 31. GEPLEŞIK BARADA DÜŞÜNJE. GEPLEŞIGE GATNAŞYANLARYŇ SÖZI BILEN AWTORYŇ SÖZÜNIŇ BAGLANYSYGY

▲ Iki ýa-da birnäçe adamyň arasyndaky sözleşige gepleşik diýilýär.

Gepleşige gatnaşýan adamlaryň sözleşýän wagtlaryndaky mimikasy, hereketi, hal-ýagdaýy barada berilýän maglumat-

lar, şeýle hem gepeleşigi baglanyşdyrmaga hyzmat edýän sözler awtoryň sözüdür.

Meselem:

(A – awtoryň sözi, bs – baglaýjy söz, G – gepeleşige gatnaşýanlaryň sözleri).

Pökgen: A:
 – Närtäç! – diýip seslendi. -G. -bsa
 Şol wagt Hoşgeldiniň otagynda A:
 Aman bilen Gözeliň ýanynda oturan
 Närtäç ylgap daşary çykdy-da:
 – Pökgen kaka, men bärde-diýdi. -G. -a.

(A. Gowşudow.)

Getirilen mysallardaky Närtäç! Pökgen kaka, men bärde jümleleri gepeleşige gatnaşýanlaryň sözleridir.

Gepeleşige gatnaşýanlaryň (sözleýjiniň) sözi bilen awtoryň sözi *diýip*, *diýen*, *diýişip* baglaýjy sözleri arkaly baglanyşýarlar.

Gepeşik pikir aňladyşy, gurluşy, aýdylyş äheňi, baglanyşy taýdan başganyň sözüne örän ýakyndyr. Emma bularyň arasynda kem-käsleýin tapawut hem bar.

Gepleşik	Başganyň sözi
Mähri Ata ýüzlenip: – Ýygnagyň gün tertibinde haýsy meselä garalajak? – diýdi. – Çagalar öýüne kömek berşimiz ara alnyp maslahatlaşyljak.	Neşe adamyny fiziki we ruhy taýdan maýyp edýär. Ony abraýdan gaçyrýar diýip, lukman söze başlady.
Derwaýys mesele-diýip, Maýa söze goşuldy. Iki ýa-da ikiden köp adamyň pikiri aňladylyar. Awtoryň we gepeleşige gatnaşýanlaryň (sözleýjiniň) sözünden durýar.	Bir adamyň pikiri beýan edilýär. Awtoryň we başganyň sözünden ybarat.

Eger gürrüň iki adamyň arasynda gitse, haýsy sözüň kime degişlidigini bildirýän söz ýazylyp, soň bolsa olaryň ady ýa ol sözüň kime degişlidigini bildirýän söz ýazyлмаýar.

Meselem:

Ýogun sesli beýleki ýaş ýigide ýüzlendi:

- Bimahal çag bu ýerlerde näme edip ýörsüň?
- Aý, garyndaşlaryňka barýaryn.
- Oňa näme üçin gije ugradyň?
- Gündiz elim degmedi.

(B. Seýtäkow.)

Käbir ýagdaýlarda gepleşik köp adamlaryň arasynda gitse-de, olaryň her biriniň aýdýan sözünüň öňünden ady ýa ol sözüň kime degişlidigini bildirýän söz ýazyлмаýar.

Meselem:

- Gutly bolsun!
- Ogul ýaşy uzyn bolsun!
- Ýaşasyn ýaş ata we ene!-diýen şatlykly sesler tamy ýaňlandyryýardy.

108-nji gönükme. Değişli dyngy belgileri goýuşdyryp, aşakdaky gepleşigi depderiňize göçüriň.

BIZIŇ DOSTLARYMYZYŇ ÝUMORY

1. Men hiç zatdan gorkmaýaryn diýip bir oňlan mydama öwünýän eken. Dogtar agyrýan dişini sogurjak bolanda gorkudan gygyrmadyňmy näme diýip ýoldaşy soranda öwünýän şol bada jogabyny beripdir. Men şonda özüm üçin gorkmadym, dişim üçin gorkdum.

2. Aman, näme üçin sapagyňdan ikilik alypsyň? ýa-da mugallymyň soraglaryna düşünmediňmi?

Ýok, kaka. Men mugallymyň sowallaryna düşündim weli, ol meniň jogabyma düşümän, ikilik goýdy.

3. Mugallym meni gyzlaryň arasynda baý öwdi-how.

Aý, ýog-a.

Eger çynym. «Meretden başga hemmäňiz oňat taýýarlanypsyňyz» diýip onuň hut özi aýtdy.

4. Ata-ogul bugdaý ekmegiň maslahatyny edýärler.

Atasy ogluna:

Bugdaýy ir bilen ekeli, ýa-da aňşam howa garalandan soň.

Ýogsa towuklar baryny çokup gutararlar diýýär.

Körpeje Sabyr dodagyna barmagyny ýetirip

Hyş... Ata, ýuwaşrak, horaz gapynyň agzynda dur. Ol baryp towuklara aýdaýsa nätjek diýip pyşyrdapdyr.

5. Mugallym.

XIX asyrdan ýaşan himikleriň haýsyny bilýän?

Okuwçy.

Ölup giden adamlary men nireden bileýin?!

(Gazetden.)

109-njy gönükme. Gepleşikde gatnaşýanlaryň sözüniň baglanyşygyny, aýdylyş aýratynlygyny düşündiriň.

Her kim öz pikirini aýtdy. Ferma müdirem dillendi:

– Başlanymyzda şeýle diýýäris-de, soň «Howa şertleriniň amatsyz gelmegi sebäpli» geçäýäris...

– Hut howa şertleri ýaramaz bolsa, şol döwürden soň ýerem adamlaram horlap ýöreniňden netije ýok diýip, başlyk aýtdy.

– Häzir karar edilen soň ýagdaýa görä bolubereris diýip maslahaty alyp baryjy netijä geldi.

– Aý ol-a şol öňkümüz bolýar karar kabul edip soňam isläniňi etjek bolsaň onda karar nämä gerek.

Bäşimiň bu i(?)genjini Myrady özüne çekdi. (Žurnaldan.)

110-njy gönükme. Göçüriň. Sözleýiş täriniň haýsysyna degişlidigini anyklaň.

Gülbahar. Mert ýigide hapa bolmak ýaraşmaz.

Mämmet. Bu elheder kesel mertlik goýmady.

Gülbahar. Taňrynyň bendesi, umydygär boluň. Umytly göwün – ganatly guş diýipdirler.

Mämmet. Wah, şol umyt dälmi, şu ýerlere getiren. Ine, indem şol umydyň inçe kirişleri gyrylyp barýar.

Kemal baba. (çykýar). Mämmet jan, eňeme derdiň dermanyny tapan Lukman hekim, öz perzendiniň derdine derman tapyp bilmänmiş. Ýogsam bolmasa, Lukman otluk meýdana çykanda, ýeliň ugruna ygşyldaýan müň dürli otlar dil açyp haýsy derde melhem boljakdygyny oňa aýdarmyş.

Mämmet. Lukman hekimiň ogram ysmaz bolupmyş.

Kemal baba. O bendäň oglunyň bagry daşa öwrüläýipmiş.

Gülbahar. Oglunyň bagryndan çykan daşdanam öz pyçagyna sap ýasananmyş.

(A.M. we B.S. «S.d.»)

§ 32. GEPLEŞIKDE DYNGY BELGILERINIŇ ULANYLYŞY

▲ Gepleşik ýazuw bilen beýan edilende, awtoryň sözünden soň pikir gutarnykly görnüşe geçen ýagdaýynda, nokat ýa iki nokat goýulýar.

Gepleşikde gatnaşýanlaryň sözleri täze setirden abzasdan kese çyzyk goýlup, baş harp bilen ýazylýar. Gepleşikde gatnaşýanlaryň sözleriniň soňundan, sözlemleriň pikir aňladyşyna görä, nokat, sorag, ýüzlenme belgileriniň biri goýulýar.

Meselem:

Serhen aga ardynjyrazy, Hurma tisginip gitdi. -A

– Ýeri, gyzym, gurgunçylykmydyr?

Ýüzüň salyk görünýär-le? –G?

Hurma dymdy. – A.

– Bu, seni Aşgabat ýaly daş ýerden ýeke goýberip, Eminiň tohumy gyryldymyka?

Ýa onuşmadyňmy? -G?

Hurma mundan artyk çydap bilmedi ol iki eli bilen ýüzünü tutup, demi-demine ýermän aglap başlady. -A.

(T.G. «A»)

Awtoryň sözi gutarnykly ýagdaýa geçmänkä, gepleşiige gatnaşýanlaryň sözleri başlansa, onda awtoryň sözünüň yzýndan iki nokat goýulýar. Eger gepleşiige gatnaşýanlaryň sözünden soň baglaýjy sözler gelse, onda olaryň arasyndan kese çyzyk geçirilýär. Şunda gepleşiige gatnaşýanlaryň sözleri sorag ýa ýüzlenme sözlerinden bolsa, sözlemiň soňundan sorag ýa ýüzlenme belgisi goýulýar. Ýöne habar sözleminden soň nokat goýulmaýar.

Diýip, diýşip, diýen baglaýjy sözlerinden soň oturyň goýulup-goýulmazlygy başganyň sözündäki ýalydyr.

Meselem:

Bir gapdaldaky gädikden giren.

Wüşi kel:

– Pökgen aga, salawmaleýkim?-diýdi...

– Waleýkim, bo-how, Wişi beg senmiđiň, gel iner-diýip,

Pökgen jogap berdi...

Bu hoşamatlyga çenden artykmaç begenen Wüşi kel:

– Pökgen aga, saglygyň neneň, indi bäri bakýarmyň-diýdi.

(A. Gowşudow.)

Käbir halatlarda gepleşiige gatnaşýanyň sözünüň arasyndan awtoryň sözi gelyär.

Şunda dyngy belgileriniň goýluşy başganyň sözünüň arasynda awtoryň sözi gelendäki ýalydyr.

Meselem:

Meselemi, şu onuň – diýip, ol özüniň

ýüregine düwen hyýalyny aýtmaga

oturdy. – Men mundan bir özüm dutar

bilen gidip, göni hanyň ýanyna barjak... -G -A -G

– Onsoň? – diýdiler. -G? -A

– Onsoň agam üçin hana iki sany heň çalyp beräýjek... -G...

Onuň beýle diýmegi aryň öýjüginini gorjалан ýaly boldy. -A.

(N.S. «Ş.b»)

111-nji gönükme. Gepleşige gatnaşýanlaryň we awtoryň sözünü, olaryň baglanyşlaryny, pikir aňladyşlaryny düşündiriň.

• **Bu tekstiň sözleýşiň haýsy stiline degişlidigini anyklaň. Tekstdäki gepleşigi ýazuw kadasyna laýyk edip düşüriň.**

Kemine näçe ýaşadyň janjagaz diýýär // Öý eýesi otuz iki bilen onjagaz diýip jogap berýär //

Soňra ol özüň näçe ýaşadyň diýip soraýar //

Şahyr aý açyk bilmeýärin-ä weli Çaryk batyr Gazangala çozup gaz hany kowup çykaran wagtlarynda men hem asma sebetden ýaňy nan ýaly alyp bilýänje oglan ekenim diýip jogap berýär // (*Kemine.*)

112-nji gönükme. Aşakdaky bölegi okaň, gürrüniň näçe adam arasynda gidýändigini aýdyň we göçüriň.

Şa. Guş. Düş sözünü agzyňa alsaň, kelläni aldyrys.

Wezir. Şahym bar günä ýaňky ysgan gülümüzde bolaýmasyn. Ol ýigit jadyly diýdi ahryyn.

Şa. Diýseň-diýmeseň öz-ä ysgamady. Hany aýt, bize näme jady etdiň?

Mämmet. Meniň eden jadyň yok.

Wezir. Onda näme beýik mertebeli şahymyz i-a, i-ä... diýip hynçgyryberdi.

Mämmet. Belki, onuň bar bolup bilşi şoldur.

Wezir. Men näme?

Mämmet. Seňem häsitiň ýüzüne çykypdyr.

Ýasawul başy. Sen näme diýip ysgamadyň?

Mämmet. Men sizden oň ysgadym?

Şa. Onda näme sen aňňyraňok?

Mämmet. Onçasyny getiren kepderiden soraň.

Şa. Hany, ol kepderi?

Mämmet. Men näbileýin.

(*Gazetden.*)

113-nji gönükme. Okaň. Gepleşige degişli mysallary tapyp, goýlan dyngy belgileriň hyzmatyny düşündiriň.

Ata Köpek gygyrylýanyny eşitmedi. Ahyry Şirgulyjyk ylgap onuň zyndan ýetip jedirdedi:

– Kaka, şunça gygyryňanam welin, eşideňok-la. Seň-ä gula-gyňam agyr öýdýän?

– Ýok Şirim, gulagym agyr däl. Asyl agyr däl. Çekseň on gramam çykmaz. Ýeri eşidemde nätjek meni?

Bize tarap Çañly hasanaklap gelýär welin...

– Gelsin, ýöne duýdur, Çañly bolsa, öýe kakynyp girsin. Ýogsam içeriňi tozandan gömer.

Yzly-yzyna döreýän bu ýomaklara Saryhanow gülüp, ala-ýaz boldy. (A. Aşyrow.)

114-nji gönükme. «Perzentleri sagdyn ýurt-gudratly bolar», «Çörek mukaddesdir» diýen temalaryň biri boýunça gepleşik guraň we ony ýazga geçiriň. Gepleşigi shemada görkeziň.

115-nji gönükme. Towsan, togsan, çybyn, çyban, söweş, söwüş, goňak, gonak, gowak, golak sözleriniň manysyny «Türkmen diliniň sözlüğinden» ýa-da ýaşullardan öwreniň. Olary ulanyňp sözlemler düzüň.

§ 33. DRAMA ESERLERINDE GEPLEŞIĞIŇ WE DYNGY BELGILERIŇ ULANYLYŞY

▲ Drama eserlerinde (pýesalarda) her bir adamyň ady setir başynda ýazylýar we onuň zyzndan nokat goýlup, soň getirilen sözlemleriň ilki sözünüň birinji harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem:

Zina. *Howa, siziň esasy kemçiligiňiz hakda.*

Ata. *Meniň kemçiligim bir däl, köpdür. Olaryň haýsysy hakda?*

Zina. *Aýdaýynmy?*

Ata. *Hakyky dost öz dostunyň aýbyny ýüzüne aýtmakdan çekinmez.*

(G.M. «A.a.m»)

Drama eserleri tutuşlygyna gepleşikden durýar. Ýöne onda awtoryň sözi-de bolýar. Muňa remarka diýilýär.

Remarka fransuz sözi bolup, «bellik, duýduryş, düşündiriş» sözleriniň manylarynda gelýär. Ol drama eserine gatnaşýan

gahrymanlaryň gylyk-häsiýetini aýdyňlaşdyrmak üçin, gahrymanyň boý syraty, hüý-häsiýeti, hereketi, gylygy we beýleki dürli alamatlary barada ýazyjynyň (dramaturgyň) öz eserine girizýän belligidir.

Remarka ýaý içinde berilýär.

Meselem:

Allan. (gelýär) Ata, sen şu ýerdemi? Baýram nirede?

Zina. Baýram bagda. Häzir çagyryp geleýin (gidýär).

(G.M. «A.a.m»)

Alnan bölekdäki (gelýär, gidýär) (gidýär) sözleri remarkadyr.

116-njy gönükme. Bölegi okanyňyzda, gahrymanlaryň sözlerine, remarka üns beriň.

• **Gahrymanlaryň dilindäki sözi aýdylyşy we gurluşy taýdan nähili sözlemlerdigini anyklaň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.**

Täşliýew. Sebäbi häzirki ulanylýan ýaprak düşüriji dermandan netijeli dermany tapmak üçin oňa görä zäheri güýçli himikat ulanmaly // Men şeýle himikaty tapdymam...

Maýsa (sözünü bölüp). Tapdym? –

Täşliýew. Hawa //

Maýsa. Onda näme üçin bu barada ylmy iş ýazmadyň?

Täşliýew. Awy ýasaýan adam bolasym gelmedi.

Maýsa. Bu gün nähili gün boldy. Säher bilen gaty begenäýdim-dä.

Täşliýew. Näme gynanýaňmy?! (säginme). Gynanma // Top(?) raga dökülen awy iru-giç depämize ýagyp başlar ýagyp başladam.

Tebigaty arassa saklamaň ýoluny gözläli. Biz alym ahyryn.

(Žurnaldan.)

117-nji gönükme. Drama eserinden getirilen bölegi okaň. Ulanylan dyngy belgileriniň hyzmatyny düşündiriň. Remarkany tapyň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

Keýik (okaýar). «Ýok bizi dardanam asmadylar oka-da tabşyrmadylar. Biz üç bol...p gaçjak bolanymyz üçin ýagyrynmyzdan tasma aldylar // Kebzämize köz ýaly gyzan neşderi basyp baş burç ýyldyz ýasadylar... Itlere çekeletdiler // Diri galdym...» Bes edäýeli-le, mama //

Bossan. O näme diýip bes etjek // On...ň başyndan geçiren muşakgatlaryny bir gör ahyry// Oka gyzym oka //

(Žurnaldan.)

§ 34. GEPLEŞIGIŇ SINTAKTIK DERŇEW EDILIŞINIŇ TERTIBI

▲ Temadan gepleşigi tapmak.

Awtoryň sözi bilen gepleşige gatnaşýanlaryň sözlerini aýratynlandyrmak.

Gepleşikde ulanylýan dyngy belgileriniň hyzmatyny düşündirmek.

118-nji gönükm. Drama eserlerinden peýdalanyň 6 sany sözlem ýazyň we remarkany tapyň.

Gepleşigi gaýtalamak üçin soraglar:

1. Gepleşik diýlip nämä aýdylýar?
2. Awtoryň sözi bilen gepleşige gatnaşýanlaryň sözleriniň baglanyşygy nähili?
3. Gepleşikde haýsy dyngy belgileri ulanylýar?

Praktiki stilistika

§ 35. STILISTIKA BARADA DÜŞÜNJE

▲ Stilistikanyň edebi dil normalaryny çeper ýerlikli peýdalanyp bilmekligi öwrenýän görnüşine praktiki stilistika diýilýär.

Stil sözi termin hökmünde çeper edebiyatda-da, arhitekturada-da, şekillendiriş sungatynda-da we başga-da käbir ugurlarda duş gelýär.

Dil stillerini öwrenýän ylma *stilistika* diýilýär. Stilistika dil biliminiň aýrylmaz bir bölümidir. Dil stillerine mysal hökmünde diliň sözleýiş, ylmy, publisistik we çeper stillerini görkezmek bolar. Bu stilleriň her haýsynyň aýratyn sözlük düzümi we grammatik düzülişi bardyr diýip düşünmek bolmaz. Sözlük düzüm we grammatik düzüliş olaryň hemmesi üçin ortalykdyr. Emma her stiliň öz boluşly aýratynlyklaryny diliň sözlük düzüminde-de, grammatik düzülişinde-de görmek bolýar. Diliň serişdelerini her stil özüçe peýdalanýar. Emma ol stilleriň ählisi üçin bir zat hökmandyr, ol-da bolsa, olaryň hemmesinde-de türkmen edebi diliniň normalary berk saklanmalydyr, kämilleşdirilmelidir.

§ 36. SÖZLEÝIŞ STILI

▲ Iki ýa-da köp adamlaryň arasynda geçirilýän gürrüňler diliň sözleýiş stiline girýär. Ol stilde terminler alynma sözler abstrakt düşünje aňladýan sözler az ulanylýar, grammatik serişdeleriň ulanylyşynda hem norma berk saklanylmaýar diýmek bolar. Diliň sözleýiş stiliň käbir görnüşinde, ýagny dokladdarda, leksiýalarda ylmy, çeper stilleriň käbir aýratynlyklary saklanylýar.

Ýokarda aýdylyşy ýaly, öň ýatlap geçişimiz ýaly, aşakda dolurak (giňräk) aýdyljakdyr, başda görkezilişi ýaly we ş. m. söz düzümleri diliň sözleýiş stiline mahsus däldir. Şeýlede dürli mazmunly ýadygärlik ýazgylaryndaky uly hormat bilen, menden ýadygärlik, awtordan, düzüjiden, salam bilen, uly arzuwlar bilen we ş. m. diliň sözleýiş stiline degişli däldir. Emma dilde bar bolan *ýagny, ynha, hawa, neme, pylany, haýsyky, düninim, diýmek, hmm...* kimin sözler sözleýişde köp ulanylýarlar, hatda gerekmejek halatlarda hem ençeme gezek gaýtalanýarlar we edebi normany bozýarlar. Şol sözler diliň beýleki stillerinde diňe gerek ýerinde ulanylmak bilen, öz degişli roluny oýnaýarlar.

Diliň sözleýiş stili üçin heň örän uly rol oýnaýar. Mysal üçin heňiň kömegi bilen bir pikir dürli äheňde, dürli görnüşde (sypaýylyk, duýgudaşlyk, gaharlylyk, äsgermezlik, masgaralamaklyk we ş. m.) berlip bilner. Ol sözleýjiniň durmuşa, waka, ýagdaýa garaýşy, umuman, onuň islegi bilen baglanyşyklydyr.

Diliň sözleýiş stiline doly däl sözlemleri, umumy halk hem-de dialekt sözlerini ulanmak hem mahsusdyr. Sözleýiş stiline aşakdaky mysal bolup biler.

Hydaýberen emin. Hä, han ogul, indi özüňi neneň görýäň, eden işleriňe ýüz müň puşman edýän bolsaň gerek?

Ýagmyr. Ýagmyr eden işlerine hiç wagt puşman etmez, sebäbi edilen işler örän paýhaslanyp edilendir. Ýöne men heniz hem edip bilmedik işlerime puşman edýärim...

Hudaýberen emin. Howlukma, şu gün men hemmesine puşman etdirerin. Hany jogap ber, kimiň kerwenini, malyny taladyň, hany Hudaýgulyň nädüň?..

Ýagmyr. Men hiç kimiň malyny talamok, men ata-babamdan galan ene süýdünden halal öz zähmet hakymy ele saldym. Hudaýguly bolsa, siziň hiç bir hakyňyz ýokdur diýip maňa ynamsyzlyk etdi-de, gaharlanyp çykyp gitdi.

Hudaýberen emin. Gitdi? Ol nirä gitdi?

Ýagmyr. Kakam bilen hak-hesip edişmäge gitdi.

Hudaýberen emin. Ah it ogly, sen ony öldürdiňmi?

Ýagmyr. Hawa. Tä her tikesi gulagy ýaly bolynça atyma süýredip, keýpden çykdy...

Hudaýberen emin. Sabyr et, it ogly, men saňa has keýpliräk jeza görkezerin. Äý! Siz, tizräk dar agajyny häzirläň...

119-njy gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň. Soňra temanyň haýsy stile degişlidigini anyklaň.

Onda Topbak aýtdy:

– Seniň köýnegiň diňe ýagyрниşligi galypdyr. Meniň köýnegim bolsa, ýakasy bilen bagjygy galypdyr. Ýumurtgany, iň ýagşysy, ejemiň suwly torbasyna salarys.

Doganlar muny makul bildiler. Biraz böwrüni geňirgän Japbak aýtdy:

Suwluk torbada suw durmaz! Onda Mapbak aýtdy:

Biz suw däl, ýumurtga saljak ahry!

Ýumurtga-da suwdyr. Onda Ýapbak aýtdy:

Ýok, ýok! Ýumurtgany bir ejemiň süýt kädisine salarys.

Onda Topbak aýtdy:

Ine bu söz makul. Süýt kädini bolsa torba salarys.

Tozana bulaşyp galan doganlar bir-birine çineleşdiler, birbirlerini aýyplajak ýaly göründiler.

Birdenkä bolsa, el çarpyşyp gülüşdiler. Emma Topbak birdenkä iňkise gitdi. Mapbak ondan sorady:

Ýeri-ow, Topbak, näme, bir ýeriň agyrdymy?

Hawa, agyrdy.

Niräň?

Akylym.

Ýapbak bilen Mapbak el çarpyşyp gülüşdi. Emma Japbak olary saklady.

(B.K. «S.e.»)

120-nji gönükme. Çeper eserlerden *ýagny, ynha, hawa, neme, pylany, düniniň, diýmek, hmm...* kimin sözleri ulanylan sözlemleri tapyp depderiňize ýazyň.

§ 37. IŞ STILI

▲ Bu stiliň leksikasynda gepleşik diliniň täsiri güýçli bolýar, terminler az peýdalanylýar. Emma buýruk işlikleriniň, işligiň hökmanlyk şekiliniň ulanylyş gerimi giňdir. Bu ylaýta-da buýruklarda şeýle bolýar. Bu stilde goşma sözlemler seýrek ulanylýarlar.

Iş kagyzlary stili hem habar bermäge hyzmat edýär. Kararlar, protokollar, arzalar ýazylanda şu stil ulanylýar. Bu stile resmlik we takyklyk has bolup, onda professional terminler gabat gelýär. Onuň sözlük düzümünde kärhana we edara atларыnyň gysgaldylan görnüşleri habar sözlemleri köp duş gelýär.

ARZA ÝAZMAK

Durmuşda köp ulanylýan iş kagyzlarynyň biri arzadyr. Arza – munuň özi okuwa, işe girmek, işden çykmak, zähmet rugsadyna çykmak... üçin ol ýa beýleki bir edaranyň ýolbaşçysyna haýyş bilen ýüz tutmakydyr. Arza ýönekeý we çylşyrymly bolup biler. Arzada haýyş bilen ýüz tutulýan adamyň wezipesi (ady) arzany kimiň ýazandygy görkezilenden soň, täze setiriň ortasyndan setir harpy bilen *arza* diýlip ýazylýar.

Şundan soň haýyşyň mazmuny beýan edilýär. Çylşyrymly arzada haýyşyň sebäpleri we delilleri dolurak beýan edilýär. Arzanyň aşagyndan ony ýazanyň goly goýulýar, ýazan senesi görkezilýär.

Arza ýazylanda, arzany ýazan adam öz adynyň yzyndan köplenç tarapyndan sözüni getirgiç bolýar.

Bu logiki ýalňyşdyr. Şeýle bolanda, arzany özüň ýazman, ony seniň adyňdan (tarapyňdan) başga biri ýazan ýaly bolup görünýär. Tarapyndan sözüni ulanmazdan, arza ýazmak üçin öz adyňy ýa familiýaňy çykyş düşümde getirmek ýa-da olary arzanyň ahyrynda görkezmek ýeterlidir.

Arza ýazylanda, *ýagny, mundan, ötriki, ýazyp mälim edýäriň* ýaly möwriti öten sözleri peýdalanmaktan gaça durulmalydyr.

Arzanyň soňunda *arzaçy* sözüni ulanmak ýeterlikli däl, sebäbi *arzaçy* diýlip, küý-pikirini ilin aýagyndan arza ýazmaga gönükdiren töhmetçi tiplere düşünilýär. Şonuň üçin-de arzanyň ahyrynda *arzany ýazan* diýlip ýazylýar ýa-da ol söz ýazylmazdan, adyň we familiýaň getirilýär.

121-nji gönükme. Arzanyň nusgasyny okaň. Onuň beýan edilşiniň aýratynlyklaryny aýdyň. Sport klubuna (etrap, şäher kitaphanasyna...) kabul etmegi haýyş edip, arza ýazyň.

Dörtgül bank kolležiniň direktory
Ýoldaş Furkat Kakabaýew
«Pagtaçy» fukaralar ýygnynyň
ýaşajysy Şamuhammet Meredowdan

ARZA

Men 2005-nji ýylda 21-nji umumy bilim berýän mekdebiniň 9-njy synpyny gutardym. Meni şol bank kolleżine girmek üçin giriş synaglaryna gatnaşmaga rugsat bermegiňizi soraýaryn.

Arza goşmaça aşakdaky hüjjetleri goşýaryn:

Doglanlygym hakyndaky şahadatnama.

Bilimim hakynda şahadatnama.

Saglyk ýagdaýym hakyndaky maglumatnama.

Häsiýetnama.

Ş. Meredow.

2005-nji ýylyň 16-njy iýuny.

122-nji gönükme. Haýsydyr bir (öz ýaşaýan ýeriňizdäki) fermer hojalygyna işe kabul edilmegiňizi sorap arza ýazyň.

Bildiriş – kagyzyň orta depesinden «Bildiriş» diýip ýazylýar. Soň setir başyndan aý, gün, ýyl we sagat wagtlary bellenyär, onuň zyznda guramanyň ady görkezilýär. Şulardan soň bolsa bildirişiň göz önünde tutýan zatlary beýan edilýär. Meselem:

Bildiriş

2005-nji ýylyň 15-nji maýynda öýlän sagat 3-de Dörtgül etrabynyň 21-nji umumy tälim mekdebiniň ýetginjekler guramasynyň ýygnagy boljak.

Ýygnagyň gün tertibi:

Metal böleklerini ýygnamak işleriniň barşy hakynda.

Şu ýygnaga ähli ýetginjekleriň gelmekleri zerurdyr.

Ýetginjekler guramasynyň başlygy.

123-nji gönükme. Özüňiz mugallymlaryňyzyň ýolbaşçylygynda mekdepe her dürli işler bilen baglanyşykly bildirişler ýazyň.

Maglumatnama (sprawka) – biriniň şahsyýetini tassyklamak üçin berilýän iş kagyzydyr.

Ol bir edara, gurama, okuw jaýy we ş. m. tarapyndan berilýär. Onuň ýokary çep gyrasynda maglumatnama berýän edaranyň stampy bolýar we şol ýerde maglumatnamanyň berlen wagty we nomeri görkezilýär. Kagyzyň ýokarsynda «Maglumatnama» sözi,

onuň aşagynda bolsa maglumatnamanyň mazmuny ýerleşdirilýär. Onuň yzyndan edara başlygy gol çekýär we peçat basýar.

Şahadatnama hem şu şekilde ýazylýar. Eger şahadatnama komandirowka iberilýänligi barada berilýän bolsa, onda iberilýän ýeri we möhleti görkezilýär.

MAGLUMATNAMA

Mekdebiň şampy
«10» maý 2005 ý.
60-njy

Şu maglumatnama Batyr Duşyýewe berildi, ol hakykatdan-da 21-nji umumy tälim mekdebiniň 8-nji synpynyň okuwçysydyr. Şu maglumatnama Dörtgül şäher kitaphanasyna görkezmek üçin berildi.

Peçat
Mekdebiň direktory (goly)

Mejlisnama (protokol)

Mejlisnama (protokol), haýsy-da bolsa, bir waka, fakt, kabul edilen karar ýazylyp beýan edilen iş kagyzydyr. Onda synp ýygnagyň ýetginjekler, pedagogik geňeşiň we başga ýygnaklaryň hem-de mejlisleriň geçişi ýazylyp görkezilýär.

Mejlisnama ýönekeý we çylşyrymly bolup biler. Ýönekeý mejlisnama gysga maslahatlarda çözülyän meseleler babatda ýazylýar. Çylşyrymly mejlisnamada ýygnagyň geçişi has anyk we jikme-jik ýazylyp beýan edilýär. Onda çykyp geplänleriň pikirleri hem görkezilýär.

Her bir mejlisnamada guramanyň ady, ýygnagyň häsiýeti, geçen wagty görkezilmelidir. Ol «Gün tertibi», «Eşidildi», «Karar» bölümlerden ybarat bolýar.

Mejlisnamanyň soňunda ýygnagyň başlygynyň, kätibiniň gollary bolmalydyr.

124-nji gönükme. Mejlisnamany okap, gurluşyny öwreniň.

Dörtgül etrabyndaky 21-nji umumy tälim mekdebiniň 8-nji synp okuwçylarynyň 2005 ýylyň 25-nji aprelinde geçirilen synp ýygnaşygy

8-nji mejlisnamasy

Ýygnaşa 27 okuwçy gatnaşdy.

Ýygnaşyň başlygy – Güljahan Saparowa

Kätibi – Serdar Aşyrow.

Gün tertibi:

Synpyň ýetişişi we gatnaşygy hakynda.

Eşidildi:

Synp ýolbaşçysy Güljahan Saparowanyň gürrüňi.

Çykyşlar:

8-nji synp okuwçylarynyň ýetişişi we sapaklara gatnaşygy barada ýoldaş Saparowanyň gürrüňinden soň Eziz Annameredow, Törebek Illiýew, Gyrmzy Eminowa dagy çykyp gepläp, mundan beýläk has-da oňat bahalar bilen okamaga çalyşmalydygyny nygtadylar.

Karar:

Synp okuwçylarynyň okuw ýylyny üstünlikli tamamlamaklaryny gazanmaly.

Aýagy agyrýanlygy üçin, sapaga gatnaşyp bilmeyän Murat Annaýewiň her gün öýlerine baryp kömek etmegi Maral Batyrowa tabşyrmaly.

Ýygnaşyň başlygy (goly)

Kätibi (goly)

125-nji gönükme. Okuw ýylyny üstünlikli jemlemek bilen baglanyşykly synpyň ýygnaşygy geçirilişi we onuň mejlisnamasyny ýazyň.

126-njy gönükme. Öňki synplarda öwrenen iş kagyzlaryňyz barada gürrüň beriň. Olaryň ulanylyşy, gurluşy hakynda aýdyň.

DOKLAD

Siz şu güne çenli telim sapar sapakda ýygnaklarda, synpda we mekdepeden daşgary geçilýän işlerde öz ýoldaşlaryňyzyň önünde doklad bilen çykyş edensiniňiz. Ol çykyşlaryňyzyň hemmesini şowly hasaplaýarmysyňyz? Diňleýjileriň ünsüni çekmek, aýtjak bolýan pikirini olara täsirli ýetirmek hemişe başardýarmy? Belkem çykyş edýän wagtyňyz diňleýjileri tukatlyk basmarlaýandyr? Çykyşyňyzy gutaranyňyzdan soň, olaryň uludan dem alýan pursatlary boldumy?

Siz mekdebi tamamlap, durmuş ýoluna özbaşdak gadam urjak pursatyňyz uzakda däl. Öz saýlan käriňiz ýa köpçüligiň jemgyýetçilik işleri boýunça köpçüligiň önünde takyk çykyşlar etmeli bolarsyňyz. Oňa özüňizi häzirden taýýarlanmak gerek. Hiç kim dilewar (orator) bolup dogulmaýar. Özünde dilewarlyk endiklerini yzygiderli kemala getirmek olary ösdürmek gerek.

DOKLAD – BU SÖZLEÝIŞ DILINIŇ BIR GÖRNÜŞIDIR

Siziň mekdepdäki dokladlaryňyz, köplenç, öz geçýän sapaklaryňyz bilen baglydyr. Şeýle bolansoň, esasy maksadyňyz ýa beýleki habary, maglumaty ýoldaşlaryňyza takyk we doly ýetirmekdir.

Turuwbaşdan diňleýjileriň ünsüni özüňe çekmekligiň örän uly ähmiýeti bar.

Munuň üçin doklada taýýarlanylýan döwürde çykyş etjek temany çuň öwrenmeli, oňa degişli edebiýatlary ürç edip okamaly. Doklad edilende, dürli faktlardan, sitatalardan, sifrlerden (çendenaşa köp bolmazlyk şerti bilen), tablisalardan, shemalardan, tehniki serişdelerden peýdalanmaly. Zerur hasaplanan sifrleri ýazyp görkezmeli, wajyp maglumatlary gaýtalap aýtmaly. Ýüzüň mimikasyna eliň hereketlerine üns bermeli. Mümkün boldugyça, teksti dilden aýtmaga çalyşmaly, çünki dokladçy ýüzüni galdyrman, teksti okap dursa, ol diňleýjilere ýaramaz täsir edýär we olary çalt ýadadýar.

Diliň sadalygy, düşnükliigi, dokladçynyň äheňi, aýdyş tizligi, diňleýjiler bilen özara baglanyp bilşi, olaryň ünsüni çekmek üçin dürli ýollardan (deňeşdirmelerden, frazeologizmlerden, nakyl-lardyr atalar sözlerinden, goşgulardan, ýumordan...) peýdalanyşy dokladyň üstünligini kesgitleýär.

127-nji gönükme. «Täsirli doklad etmegiň ýollary» temasyndan doklad ýazyň. Ýoldaşlaryňyzyň sapaklaryna jogap berişlerini derňäň. Radioda, mawy ekranda edilýän peýdaly çykyşlary ünsli diňläň we olardan ugur almagy unutmaň.

Doklad etmäge öýde türgenleşiň. Wagta üns beriň, çünki iň gzykly doklad hem uzaga çekdirilse, ol diňlejileri irizýär, ýadadýar. Doklada esasy aýtmaly pikiriňizi diňleýjileriň aňyna ýetirip bilşiňize ýene bir ýola üns beriň. Guraksy, boş sözlerden gaça duruň.

128-nji gönükme. «Meniň geljekdäki arzuwym» temasyndan doklad ýazyň.

TERJIMEHAL ÝAZMAK

 ▲ Terjimehal iş kagyzlarynyň bir görnüşi bolmak bilen, ol her bir adamyň şahsy okuw we zähmet durmuşynyň ýazmaça beýanydyr.

Terjimehal okuwa, işe girmek üçin, öz elini bilen ýazylýar. Ondan önüp-ösen, bilim alan ýerlerini, durmuşynda bolan üýtgeşmeler (okuwa girmegiň ýa ony tamamlamagyň, işläp başlamagyň ýa işden çykmagyň, yetginjekler we kamalat hataryna kabul edilmegiň, alan sylaglaryň...) birin-birin görkezilýär.

129-njy gönükme. Terjimehaly okaň. Onuň temasynyň haýsy tipe degişlidigini anyklaň we göçüriň.

TERJIMEHAL

Men, Jumamyradow Şatlyk Çaryýewiç, 1990-njy ýylyň 20-nji aprelinde Dörtgül etrabynda eneden doguldym. Mekdep ýaşyna

ýetýänçäm, ene-atamyň elinde we çagalar bagynda terbiýeledim.

1997-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda etrabyň 6-njy umumy tälim mekdebiniň 1-nji synpyna okuwa girdim. 2005-nji ýylda «Kamolat» ýaşlar guramasynyň hataryna kabul edildim.

Men häzir şu mekdebiň 9-njy synpynda okaýaryn.

Golum: (goly) 15.05.2005 ý.

130-njy gönükme. Öz terjimehalyňzyňy ýazyň. Temada ulanýan işlikleriňiziň haýsy zamanda gelýändigini aýdyň.

§ 38. YLMY STIL

▲ Bu stile ylmyň dürli pudaklary boýunça ýazylýan işler degişlidir. Şeýle işlerde ylmy terminler, birinji nobatda iş haýsy ugur boýunça ýazylýan bolsa, şol ugruň terminleri köp ulanylýar. Gepleşik diline has bolan sözler, ylaýta-da dürli dialektizmler bu stilde ulanylmaýar diýmek bolar. Sözler bolsa, esasan, özleriniň hakyky manylarynda getirilýärler. Sözleriň köp manylylygynyň, sintaksisde sözlemleriň çylşyrymlylygy, ylaýta-da eýerjeňli goşma sözlemleriň deňdeş agzalaryň, deňeşdirmeleriň köpräk ulanylmagy ylmy stiliň häsiýetli alamatlaryndandyr. Muňa mysal hökmünde aşakdaky bölegi getirmek bolar. «Diliň sözlük düzümindäki, ylaýta-da onuň esasy fondundaky sözleriň köp asyrlary başyndan geçiren sözlerdigi sebäpli, birentek sözleriň geçen taryhy ýoly gaty çylşyrymly bolýar. Oňa görä-de etimalogiýa diliň meşgul bolmak üçin, haýsy-da bolsa, bir diliniň sözüniň gelip çykyşyny ýüze çykarmak üçin, şol diliň taryhyny, onuň fonetik we grammatik kanunlaryny, bu diliň başga kowumdaş diller bilen nähili baglanyşykda durýandygyny oňat bilmek gerekdir we dili öwrenmegiň deňeşdirme taryhy metodyndan dogry peýdalanmagy başarmak gerekdir». (A. Annanuw, «Diliň sözlük düzümi hakynda», Aşgabat 1961, 101 s.)

Ýokardaky bölegiň sözlügi, grammatik serişdeleri we olaryň ulanyşlary ylmy stil hakynda aýdylanlara delili bolup bilerler.

Bu stil türkmen edebi diliniň önümidir.

131-nji gönükm. Aşakdaky sözleri okaň we göçüriň. Olaryň haýsy stile degişlidigini anyklaň.

«Öz eneňi nähili gowy görseň, ene diliňi-de şonuň ýaly edip gadyrly».

«Terbiýe bilen gül ösýär, sözlemek bilen dil ösýär».

«Berdak – garagalpak klassyky edebiýatynyň iň beýigidir».

«Dil milletiň bibaha baýlygydyr».

132-nji gönükm. Özüňizden ylmy stile degişli mysallar tapyp ýazyň.

§ 39. PUBLISISTIK STIL

▲ Publisistik pikir ýöretme düşündirme we subut etme häsiýetli bolýar. Bu pikir ýöretmede haýsydyr bir problemanyň çözgüdi gözlenilýär. Problema grek sözi bolup çözgüdine garaşýan kyn sowaly, çylşyrymly işi, derwaýys meseläni aňladýar. Publisistik pikir ýöretmede awtor haýsy-da bolsa bir wajyp meseläni-problemany çözmegiň ýollaryny gözleýär.

Bir gezek gazetde oba okuwçylarynyň biriniň şeýle haty çap edilýär: «Durmuşda iň esasy zadyň zähmetdigine men gowy düşüňärim. Zähmetsöýer adamyň ömri biderek geçenok, ony hemmeler hormatlaýarlar. Meniň daýym önümçilikdede, öz hojalygynda-da ertirden agşama çenli zähmet çekýär. Ýöne diňe pul üçin zähmet çekýär. Ol köp gazanmak üçin, öz bilin-ä bir бүкýär welin, çagalarynyňam şeýle işlemegini talap edýär. Eýsem, her hili zähmet ynsan durmuşyny bezäp bilermi?»

Hatyň awtory: «Her hili zähmet ynsan durmuşyny bezäp bilermi?» diýip sorayar. Bu çözgüde garaşýan prob-

lemalaýyn soragdyr. Dogrudan-da, her hili zähmet ynsan durmuşyny bezäp bilermi? Problemalalaýyn soraglaryň jogaplary, köplenç, bir tipli bolman, olaryň çözüni, esasan jedelli häsiýete eýedir.

133-nji gönükme. Okaň. Publisistik stiliň iş stilinden tapawudyny aýdyp beriň.

Garagalpak halkynyň geçmişi hem baý taryha eýedir. Ol özüniň milli medeniýetini, özüne degişli çeper hünäri, klassyky edebiýaty, ruhy baýlyklary, döp-dessurlary bilen bütin dünýäde tanaldy.

Garasşyzyk bilen baglanyşykly garagalpak halky birnäçe ruhy baýlyklaryny gaýtadan diklemek hukugyna eýe boldy.

Adalatlyk hem deňlik, erkinlik hem garasşyzyk üçin göreşen garagalpak halkynyň mert, edermen perzentleri Ýernazar Alaköz, Allaýar Dostnazarow ýaly halk gahrymanlarynyň isleg arzuwlary amala aşdy. Şu günki günde Ibraýym Ýusupow, Tölewbergen Jumamyradow ýaly garagalpak şahyrlarynyň we ýazyjylarynyň döredijilikleri biziň halkymyzyň altyn hazynasynda özüne mynasyp orun tutdy.

§ 40. ÇEPER STIL

▲ Çeper stilde obrazlyk, täsirlilik, umumy düşnüklik, emosiýalyk alamatlary bolýar. Belli bolşy ýaly, çeper stil başga stilleriň-de elementlerini özünde görkezip bilýär. Çünki çeper edebiýat eserlerinde ähli taraplaryndan giň we her taraply peýdalanmak gerek bolýar. Könelişen hem täze dörän we döreyän, hem ýigrenç döredýän, garaz diliň bütin bir zapasy grammatik serişdeleriň ähli baýlygy çeper stilde herekete getirilmeli bolýar. Bu stilde ýönekeý stiller, doly däl, şeýle-de at sözlemler dialogik gepleşmeler giň möçberde ulanylýar.

Umuman, sintaksisde sözlemleriň gysgalygy, sadalygy, çeper stiliň häsiýetli alamatlaryndandyr. Bu stilde sözleriň gerek ýerlerinde şekillerinde ulanylmagy hem normadan

çykma hasaplanylmaýar. Ilki bilen döredilýän çeper edebiýat eserleriniň tematikasy, olaryň öz içine alýan gowy eseriň dilinde öz aýratynlygyny görkezýär. Ikinjiden, çeper edebiýat eserleriniň döredilýän žanrlarynda dil aýratynlyklary özüne orun tapýar. Galyberse-de, poeziýanyň we prozanyň dürli-dürli aňladyjylyk serişdeleriniň peýdalanylyşy bilen-de birbirlerinden tapawutlanýarlar. Meselem, başga stilde ulanylmaýan ýa-da örän seýrek ulanylýan her hili arhaik şekilleriň, arap we eýran dillerinden geçen alynma sözleriň köp, emma pars sözleriniň az ulanylmagy inwersiýa giň ýol berilmegi, dialogik gepleşiğiň düýbünden diýen ýaly peýdalanylmazlygy, esasan poetik ýazgylara degişlidir.

134-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň. Bu çeperçilik stilde ýazylan tekstiň nähili sözlerden we şözlemlerden düzüldendigini aýdyň.

On çaganyň keşigini çekip ýetişdiren Jemal eje altmyşa ser uran ak saçly aýalam bolsa, eti-gany ýerindeligi entek ony ýaş ýaly görkezýärdi, ýöne gan basyşy sähel üýtgäp ony agyr ýagdaýa salýardy. Häzir hem onuň agzy açylman, dili diýen etmän, laljim bolup, haly düşegiň ýüzüni sypap otyrды. Çünki ol öýünden çykyp, äri bilen gaýdanda-da, ýol söküp gelyärkäler-de oglundan beýle tama etmeýärdi. Emma Atajanyň gapynyň agzynda durup aýdan sözlerem, ondan öňki aýdan sözlerem mähriban enäni tok uran ýaly etdi. Ana, ol oturan ýerinde ellerini ýere diräp, eňilip barşyna: – Ah, perzendimem bolsaň, emdiren süýdüme razy dälidirin!.. Kükregimi syzyp çykan ak süýdüm, burnuňdan gelmese, sendenem razy dälidirin! Wah, näme diýeyin... meniň yüregimde ýandyran oduňa özüňem bir ýan, kellejigi kesilen!.. – diýip, gapdalyny ýere berdi. Soňra arkan düşüp gulajygyny iki ýana ýazdy. – Ah, bu öýde dermanam ýokdur! Dogtory çagyр, Güljahanam çagyр. Wah, Orazam çagyр. Telefon et... – diýip, Jemal eje gözlerini ýumды.

135-nji gönükme. Özüňizden çeper stile degişli sözlemler tapyp ýazyň.

Türkmen diliniň şekillendiriş we täsirlik serişdeleri

▲ Dil adamzat aragatnaşygynyň iň möhüm serişdesi bolmak bilen, ol çeper edebiyatynyň hem esasy guraly hasaplanmaýar. Durmuşyň dürli taraplary diňe dil arkaly doly we anyk suratlandyrylyp bilinýär. Poeziýada we proza eserlerinde, gepleşikde durmuşyň dürli taraplary janly, obrazly formada beýan edilmelidir. Onuň üçin bolsa diliň şekillendiriş we täsirlilik serişdelerinden doly peýdalanmak gerekdir. Diliň çeperçilik serişdeleri eseriň mazmunynyň obrazly, täsirli aňladylmagy, beýan edilmegi üçin uly rol oýnaýar. Diliň çeperçilik serişdeleri köp dürlüdür: troplardan-epitet, metafora, deňeşdirme, giperbola, parallelizm, janlandyрма, simbol, allegoriýa, litota, ýaňsýlama, stilistik figuralardan-gaýtalama, antiteza, gradasiýa, inwersiýa, ritorika, sorag, dymma we ş. m.

Aşakda diliň çeperçilik serişdeleriniň birnäçesiniň häsiýetli aýratynlyklaryna seredip geçeliň.

§ 41. EPITET

▲ Sözüň esasan, öňünden gelip, ony haýsy hem bolsa bir tarapdan suratlandyrylyp manysyny güýçlendirip, çeperçiligini ýokary göterýän söze epitet diýilýär.

Epitet bir sözden-de, birden köp sözden-de bolup bilýär. Epitet diliň çeperçilik serişdeleriniň has giňden ýaýran sada görnüşlerinden biridir.

Meselem:

Han küýliniň başynda ýapbaşyk gara telpek, egninde köne penjek bardy. Ol orta boýly, ýasy garyn, saryýagy, mawy gözli, gyrçuw sakgal bir adamdy. (*D.*, «*S. e.*»)

Muhat belli garagol, ýalançy, kezzap, dogumly, emma şähdaçyk oglandy. Garýagdy bolsa çynçy, ýumşak, mylaýym, geplemezek, şeýle-de bolsa deň-duşlarynyň arasynda gep çekmeýän oglandy. (H.Y., «P»)

Berimsiz beglerden, bahyl baýlardan,
Çöle çyksaň, erkek çopan ýagşydyr. [Z.]

Ýokardaky sözlemlerde aýratynlandyrylan sözleriň hemmesi özleriniň degişli sözlerini sypatlandyrylyp, epitet bolup geldiler. Epitet çeper edebiyatynda-da, halk döredijiliginde-de, sözleýiş dilinde-de aktiw ulanylýar.

136-njy gönükme. Aşakdaky teksti okap, onuň içindäki epitetleri aýdyp beriň.

Atanazar aga ömrüniň köpüsini miraplykda geçirdi. Şonuň üçin hem oňa diňe bir çagalar däl, hatda ýek-ýarym uly adamlar hem «Mirap aga» diýerdiler. Atanazar aga muňa gynanmazdam, begenmezdem. Ol Mirap aga diýen-de, özi çyn ady tutulýan ýaly «Haw, guzym» diýip jogap bererdi. Ol şeýle süýji dilli adamdy.

Atanazar aganyň ýaşy elliden geçdi, aýaly Sabyr ejäniň ýaşy kyrkdan geçdi, emma bularyň oglu-gyzy bolmady. Ikisi ertir-agşam oturyp, perzentsizlik dagyny çekerdiler. Kim bilýär, belki, onuň sakgalynyň şeýle tiz agarmagyna şol hem sebäp bolsa bolandyr.

Dogry, oba adamlary Atanazar agany kân tukat bolmaga goýmazdylar: käte üýşüp, onuň öýüne gelerdiler, käte hem ýörite gürrüňini diňlemek üçin, çagyryp äkiderdiler. Ol könedentäzeden gürrüň bermäge diýseň çeper adamdy.

(H.Y. «P»)

137-nji gönükme. Aşakdaky teksti depderiňize göçürüp, onuň içindäki epitetleriň aşagyny çyzyň.

... Öýlänler Berdi aga sygryny guýudan suwa ýakyp durdy. Ol sygyrlaryny suwa ýakyp boldy. Iň soňky bedresini guýudan

çykaryp, bagyny külterläp durka, birden uzyn boýly, etli-ganly daýaw pyýada Berdi aganyň üstüne abanyp:

– Salawmaleýkim! – diýip, elini uzatdy. Berdi aga aňka-taňka bolup, elini oňa berdi.

Aknabat eje hasanaklap, derrew ogluna çay goýdy hem-de oglunyň gaşyna baryp oturdy-da, ogluna syn etdi.

138-nji gönükme. İçinde epitetli sözleri ulanyp, özüňizden 10 sany sözlem düzüp, epitetleriň aşaklaryny göni çyzyk bilen belleşdiriň.

§ 42. METAFORA

▲ Bir söz başga bir sözüň deregine ulanylyp, durmuşdaky biri-birine meňzeş bolan zatlary, hadysalary deňeşdirmäge hyzmat etse oňa metafora diýilýär.

Metaforada deňeşdirilýän zatlaryň, hadysalaryň ikisi görkezilmän, olaryň diňe biri görkezilýär, beýlekisini bolsa okyjynyň özi göz öňüne getirýär.

Meselem:

Dolmaz petekleriniň ýesiri bolan towuklar demir dyrnaklary bilen tezekleri döryärler.

(B.K., «A. Ä.»)

Bu mysalda awtor metafora arkaly towugyň dyrnaklary demre deňeşdirýär. Metafora hem meňzetmäniň bir görnüşidir, onda deňeşdirilýän zatlaryň, hadysalaryň arasynda, haýsy hem bolsa, bir tarapdan ýakynlygyň hem umumylygyň bolmagy zerurdyr. Metaforada «dek, misli, kimin» kömekçi sözler ulanylmaýar.

139-njy gönükme. Aşakdaky poemadan alnan bölekleriň içindäki metaforaly sözleri depderiňize göçürüp, metaforalaryň aşagyny göni çyzyk bilen çyzyň.

Italmazyň agasy
Bu jülgä aksakgaldy,
Öz döwründe iliniň
Ýyrtyjy şiri boldy.

Ýaňy-ýakyndan bäri
Meni özüňe çekdiň.
Janyma jellatmydyň?
Dogry nazaryň dikdiň.

Hawa ýüzi bulaşyp,
Dag başyny çaň basdy.
Bu bolşa haýran galdym,
Öldümi dostum dosty!

140-njy gönükme. Edebi eserlerden, gazet-žurnallardan metaforaly 5 sözlem tapyp ýazyň.

§ 43. DEŇŞDIRME

▲ Iki sany zadyň, hadysanyň, düşünjäniň özleriniň formasy, keşbi ýa-da häsiýeti boýunça biriniň ikinjisine meňzedilmegine deňşdirme diýilýär. Deňşdirmede daşky keşbi ýä-da häsiýeti biri-birine ýakyn iki zat deňşdirilýär. Olaryň biri esasy orny tutup, ikinjisi oňa kömekçi bolýar, biri ikinjisiniň çeperçilik taýdan has aýdyň, çuňňur, has ýokary derejede berilmegine esas döredýär. Deňşdirme hem çeperçilik serişdeleriniň ýazuw edebiýatynda-da, sözleýiş dilinde-de has diň ýaýran görnüşlerinden biridir. Deňşdirme esasan, «ýaly, kimin, misli, mysaly, göýä, dek...» ýaly kömekçileriň kömegi bilen emele getirilýär.

Meselem:

Gamyş ýaly barmaklar,
Mylaýym dil sende bar.
Birden diýdi: – Sona jan!
Men-ä saňa hyrydar...

Kirpikleri ok ýaly
Bagra dürtülip barýar...
Gara ýogyn saçyňy
Örüp, öňe atypdyr,
Göýä bir owadan guş,
Muny awçy tutupdyr...

Ýañaklary har ýaly,
Öpmek hyýalyn etdi.
Hiç ýerinde kemi ýok,
Annanyň göwni gitdi.

(A.A., «S»)

Mysallarda görnüşi ýaly, Sonanyň barmaklary gamşa, kirpikleri peýkam ýaýynyň okuna, ýañaklary nara, özi hem owadan guşa meňzedilýär.

Deňeşdirmäniň «misli, mysaly, ýalak, dek, kimin» kömekçi şözleri arkaly berlişine käbir mysallar:

Aş üstünde it dek harlar,
Ýersiz ýere har dek harlar,
Her tilki bir şir dek gürlär,
Mydar ölen läş üstüne.

(M., «S.e.»)

Ýüzi misli magtap, on dördi aýy...
Mysaly kölleriň sonasy gyzlar... (M.N.)
Körük ýalak edip çişik garnyny,
Ýatyr ýogyn-ýogyn alyp demini. (Jurnal dan.)

Tebigat gam çekýän durmuşy bilen,
Ýaryndan aýrylan söýgüli ýar dek.
Agzyndan ot çykýar her ah uranda,
Ýowuz gün başyna düşen bir är dek.
Bilbil kimin dilleriň saýradyp,
Bütün dünýä owazyňy ýaýradyp,
Zähmetkeşe ýagşy heňler öwredip,
Işçileriň sazy bolgun, tüýdügim. (Ş.K., «S.e.»)

Türkmen çeper edebiýatynda deňeşdirme kähalatlarda «kimin, dek, ýaly, göýa, misli» kömekçi şözleri ulanmazdan hem berilýär.

Meselem:

Her kirpigiň ok oldy,
Gaşlaryň ýaýa döndi. (M. «S.e.»)

141-nji gönükme. Aşakdaky poemadan alnan bölegi okap, deňeşdirmeleri aýdyp beriň, deňeşdirilýän zatlary, hadysalary dilden düşündiriň.

Goňsusy bir garybyň,
Ýeke oglun öldüren.
Guduz ýaly Italmaz
Gözün gana dolduran.

Ýylançyr ýaly gyr at
Dört tarapa seredýär,
Üstündäki oglanda
Täze duýgy döredýär.

Çagasy ölen gaz ýaly,
Süýndürip, boýnun burup,
Özbaşyna gepleyär.
Ýollarda durup-durup.

Sonanyň ýöräp barşy
Ýuwaş ýaly görünýär.
Göýä kölde bir Sona,
Ýüzüp ýörkä daranýar.

142-nji gönükme. Çeper edebiýatdan «ýaly, kimin, dek, göýä, misli» kömekçileri arkaly ýasalan deňeşdirmä degişli 5 sany mysal tapyp depderiňize göçüriň.

Stilistik figuralar

▲ Çeper eserlerde sözlemleri sintaktik kadalar esasynda guraman, olary adatdakydan üýtgeşik (eýe bilen habaryň ýa-da eýe bilen aýyklaýjynyň, aýyklaýjy bilen habaryň ýerlerini çalşyrmak) gurmagyň hemme görnüşlerine bilelikde stilistik figuralar diýilýär. Mysal üçin:

Gadyr bilmez bezzada başyň goşma.
Aşyň goşsaň bir asylzada goşgul.

Her kimiň hümmeti, haýry bolmasa,
Howada ýagmazak buluda meňzär.

diýen setirleri Magtymguly aşakdaky ýaly düzýär:

Başyň goşma, gadyr bilmez bezzada.
Goşsaň goşgul aşyň bir asylzada.
Howada ýagmazak meňzär buluda,-
Her kimiň hümmeti, haýry bolmasa.

§ 44. GAÝTALAMA

Awtor käwagt öz eseriniň mazmunyny has aýdyňlaşdyrmak, çeperçiligi, saldamlylygy, labyzlylygy güýçlendirmek maksady bilen, bir sözi, söz düzümini, hatda tutuş bir sözlemi, goşgy setirine birnäçe gezek yzly-yzyna gaýtalap ulanýar. Stilistik figuranyň bu görnüşine gaýtalama diýilýär. Türkmen çeper edebiýatynda gaýtalanmagyň dürli görnüşlerine duş gelýäris.

Mysal üçin söz goşgynyň bütin dowamynda setirleriň başynda birnäçe gezek gaýtalanýar.

Meselem:

Kimler hakdan gorkup, reňki saralyp,
Kimler dünýä kowar ýüwürip, ýelip,
Kimler ýüz hasratda, kimseler gülüp,
Kimler gözde ýaşyn saçyp baradyr. (M., «S.e.»)

Kim nan tapmaz iýmäge,
Kim ýer tapmaz goýmaga,
Kim don tapmaz geýmäge,
Kim tirme-şaly gözlär. (M., «S.e.»)

Gaýtalamagyň başga bir görnüşinde şol bir söz goşgynyň bütin dowamynda, setirleriň ahyrynda birnäçe gezek gaýtalanýar

Meselem:

Ilim üçin şirin jandan geçer men,
Düldül münüp, ganat baglap uçar men,

Namart däle, hakdan kasam içer men,
Ýanyp duran nar men, sönmenem, begler! (S., «S.e.»)

Käbir goşgularda ilkinji, dördünji hem-de soňky bentleriň dördünji (ahyrky) setirleri köplenç birmeňzeş gaýtalanyp gelýärler.

Meselem:

Mekan eýläp üç ýyl ýýdim duzuňy,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy»!
Ötürdim gyşyňy bahar-ýazyňy,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy»! (M., «S.e.»)

Owwal-a mal ýagşy, maldan baş ýagşy,
Baş döwletin tapan mala seretmez;
Dogmadyk oguldan dogan daş * ýagşy,
Nadan ogul atasyna seretmez. (M., «S.e.»)

Mysallardan görnüşi ýaly ýerlikli ulanylýan her bir gaýtalama (gaýtalanýan söz, söz düzümi, tutuş setir ýa-da bent we başgalar) şygryň manysyny, çeperçiligini asla pese düşürmeýär, gaýtam tersine, olar birnäçe gezek gaýtalanmak bilen onuň manysyny aýdyňlaşdyrýarlar, çeperçiligini, labyzlygyny güýçlendirýär. Gaýtalanmanyň başga-da ençeme görnüşleri bar.

143-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň we ony derňäň.

Aždarha dek ýassanyp, genje-nahana zülpuň,
Meşhury älem olmuş pany jahana zülpuň,
Görkezmedi gül ýüzün bag Ysphyhana zülpuň,
Äleme anbar saçar, degende şana zülpuň.
Neýleý ki, ot salypdyr men natuwana zülpuň.

Haý-haý, seniň ýörişiň arslana-şire ogşar,
Ala-ala gözleriň janyňny iýre ogşar,
Halka-halka zülpleriň kemendi dara ogşar,
Örüm-örüm saçlaryň owsunjy mara ogşar,
Her tary başga-başga, ot saldy jana zülpuň.

Ençe dessan eýlerem ýaryň çeşme mistine,
Bir mylaýym söz bilen gülüp baksa dostuna,
Ýerden göter zülpüňi, goýma aýak-astyna,
Sähelçesin sypalap goýber ýüzüň üstüne,
Dökülsin zire-zire näzik nahana zülpüň.

(K. «Zülpüň» g.)

144-nji gönükme. Aşakdaky şygry okap, gaýtalamalary olaryň orunlaryny aýdyp beriň.

Saglygyň gadryny bilgil, hasta bolmasdan burun,
Hastalyk şükrüni kylgyl, täk ölmesden burun,
Düz ýeriň gadryny bilgil, derýada dolmasdan burun,
Gämide hüşýär otur, girdaba gelmesden burun,
Ýaşlygyň gadryny bilgil, tä ulalmasdan burun.

(Magtymguly. «S.e.»)

Adam bardyr, ony şalar çagyrdar,
Adam bar, zulm edip, garyp agyrdar,
Adam bardyr, körpe ýanyn agyrdar,
Adam bardyr, şal-kiz ýanyna degmez.

(Magtymguly «S.e.»)

145-nji gönükme. Şygry labyzly okaň. Soňra gaýtalamalary tapyp aşagyny çyzyň.

Kimler hakdan gorkup, reňgi saralyp,
Kimler dünýä kowar ýüwürip, ýelip,
Kimler ýüz hasratda kimseler gülüp,
Kimler gözde ýaşyn saçyp baradyr.

Kimseler beglikde, düşmez eýwandan,
Kimse ýoksuzlykda käýinir jandan,
Kimler haram bilip, gaçarlar mundan,
Kimse arak, şerap içip baradyr.

Kimler ýalançyda aşretde ýaýlap,
Kimseler halaldan haramny saýlap,

Kimler parhyn etmeý bar işni eýläp,
Gözi bagly guş dek uçup baradyr.

(*Magtymguly «Geçip baradyr».*)

146-njy gönükme. Edebi eserlerden gaýtalanmanyň dürli görnüşlerine degişli 3 sany mysaly tapyp, depderiňize göçürüň.

§ 45. ANTITEZA

▲ Zatlaryň, hadysalaryň, düşüňjeleriň biri-biriniň garşysyna goýulmagyna antiteza diýilýär.

Antiteza stilistik figuralaryň bir görnüşi bolmak bilen, ol eseriň manysyny, çeperçiligini has-da güýçlendirmäge kömek edýär.

Meselem:

Ertirmi-agşammy, gündizmi-gije,
Saýgaryp bolmaýar howanyň ýüzün,
Çapgyňly ýagyny, inlewük ýeli
Ýadyňa getirýär harasat sözüň. (*Ş.K., «S.e.»*)

Bu mysalda manysy boýunça biri-birine garşy bolan «ertirmi-agşammy, gündizmi-gije» sözleriniň kömegi bilen antiteza ýasalypdyr.

Bu dünýä gowgadyr, bir galmagalдыr,
Kimi berha-berdir, kimi alha-aldyr.
Ýigitler bu dünýä şuna mysaldyr,
Bark urar asmanda, baran eglenmez

Ol ne guşdur oturgyçly, simkeşli,
Alty müň ganatly, elli müň başly,
Atasy kyrkynda, ogly ýüz ýaşly,
Ýasdadygy, toýdadygy bilinmez?

Bu eýýamda baş aýakдыr, aýak baş
Ýagşy kaýsy, Ýaman kaýsy bilinmez. (*M., «S.e.»*)

147-nji gönükme. Aşakdaky teksti okap, onuň içindäki antitezalary düşündiriň.

Gündiziň ot ýaly yssysyndan ýanyp, halys eňkamy gaçan oba gijäniň salkynynda sesini-üýnüni çykarman, edil öli ýaly rahat ýatyr.

(*N.S., 'S.e.»*)

«Goý, ol ýabyň suwy tolkunlanypjyk aksyn dursun, goý, onuň içindäki balyjaklar şarpyldaşyp oýnaşyp ýörsünler. Indi habary kimden eşit, habary Atanazar agadan eşit.

(*H.Y., «P»*)

148-nji gönükme. Edebi eserlerden, gazet-žurnallardan antiteza degişli 5 sany mysal tapyp olary düşündiriň.

§ 46. GIPERBOLA

▲ Çeper edebiyatda ýa-da sözleýiş dilinde görkeziljek bolunýan zatlaryň, wakalaryň, hadysalaryň öz adaty boluşlaryndan has ulaldyp görkezilmegine giperbola (ulaltma) diýilýär. Giperbola çeper edebiyatda-da, halk döredijiliginde-de, sözleýiş dilinde-de köp ulanylýar. Awtor giperbolanyň üsti bilen suratlandyran zadyny, hadysasyny, wakasyny has-da nygtaýar, ony has-da gabardýar, onuň häsiýetlendiriji alamatlaryny has-da ýokary göterýär. Giperbola çeperçilik serişdesi bolmak bilen, ol wakany, hadysany, has-da ýitileşdirýär, ýitileşdirmek ideýany has-da aýdyňlaşdyrýar, anyklaşdyrýar. Mysal üçin, «Görogly» eposynda Reýhan arap şeýle suratlandyrylýar:

«Gel, indi munuň demini bir bermän göreýin. Şonda-ha onýança gerek-diýip, Gülendam iki sany ullakan ýassygy getirip, her ýassygy burnunyň bir ýan deşigine dykdy. Iki sany pyýada hem bärsinden taýak bilen itip durdy, Arap çişip ugrady. Pet bolup, çykman duransoň, içini çekip, rast bir pyşgyrdy welin, ýassyklar göýä top atylan ýaly bolup, zyňlyp gitdi. («G»)

Aşakdaky bölekde bolsa hyýar adaty bolşundan münlerçe esse ulaldylyp görkezilýär:

Men Rimde şeýle bir hyýar gördüm,
 Allanyň güýjüne aňkaryp durdum
 Ol henizem göz önümden gitmeýär,
 Dag ýalydy, Ynha munda bitmeýär. (I.A.K., «B»)

§ 47. LITOTA

▲ Çeper edebiýatda we sözleýiş dilinde bir zat, waka, hadysa öz adaty bolşundan has kiçeldilip görkezilýär. Bir zadyň adaty bolşundan has kiçeldilip görkezilmegine litota (kiçeltme) diýilýär. Litota giperbolanyň tersinedir. Litota degişli käbir mysallar:

Magtymguly diýr, haraýdyr,
 Ajal okdur, pelek ýaýdyr
 Dünýä bir köne saraýdyr,
 Adamzadyň gaşyndadyr. (M., «S.e.»)

Bir gün bu adam degirmene un çekmäge gidipdir welin, zyznda bir ogly bolupdyr. Bu bolan oglanyň ululygy ýartygulak ýaly eken... («T.h.e.»)

149-njy gönükm. Aşakdaky bölegi okaň. Soňra depderiňize göçüriň. Litotalaryň aşagyny çyzyň.

Keminäniň piri uzak wagtlap syrkaw ýatýar, Kemine hem bir-iki sany sopy bilen maslahatlaşyp, ony soramaga barmakçy bolýar.

Kemine ol sopulara piriň ýanyna baranlarynda, aýtmaly sözlerini birin-birin düşündirýär.

Sopularyň biri öňürti baryp, piriň hal-ahwalyny sorayar-da:

– Ba-a, tagsyr, it ýaly horlanypsyňyz – ow! – diýýär. Piriň muňa gaty gahary gelýär, emma sesini çykarmaýar.

Soň ikinji sopy hem baryp, onuň ýagdaýyny soradyrýar.

Birinji sopudan göwni galan pir:

– Ýaňy pylan sopy geldi, ol meni ite deňedi – diýip zeýrenýär.

Ikinji oňa göwünlik berip:

– Aý, galyň agzy boş aýtsa aýdar ýörer-dä! Ynha inşalla gutularsyňyz, işdäňiz açylar, iýip-içip ýene doňuz ýaly semräsniňiz! – diýýär.

Bu sopynyň sözüne piriň has hem gahary gelýär.

Ahyrda Kemine barýar. Iki sopudan hem göwni galan öýkeli pir oňa:

– Molla Kemine, eşider bolsaň, pylan sopy meni ite deňedi, pylany sopym bolsa doňza deňedi – diýýär. Ony eşiden Kemine-de:

– Arkaýyn bol, tagsyr, men ol sopylaryň ikisiniň hem pirini edil kädä gabaryn! – diýýär.

(Şorta söz.)

150-nji gönükme. Şygry labyzly okaň. Mazmunyny düşündiriň. Litalary aýdyp beriň.

Hak seni raýyňa goýmuş jahanda,
Ede bileniň etgin munda, çilimkeş!
Diwan gurlan güni, hasap jaýynda,
Jogabyň nämedir anda, çilimkeş!

Kuwwatyň kemelder, güýjüň gaçyrar,
Keýpi kellä gelse aklyň azdyrar.
Süňňüňi syzdyrar etiň gyzdyrar,
Bir nyşana budur sende, çilimkeş.

El götergil beýle nähak talaşdan,
Puluň köýer, janyň ýanar bu işden,
Erte garyň doldurarlar ataşdan,
Zähri çykmaz, galar tende çilimkeş.

Iki dünýä ýagşylyk ýok egrige,
Kişi bolsaň, gadam goýgul dogryga.
Binamaza, gybatkeşe ogryga,
Ýoldaş bolar ýowuz günde çilimkeş.

Magtymguly möwlam jandan ýakyndyr,
Çilim bir şor suwdur, ten bir zemindir,
Iman bir tilkidir, göwre bir hindir,
Tilki tussag dözmez hinde çilimkeş.

(Magtymguly «Çilimkeş»)

151-nji gönükme. Çeper edebiyatdan, halk döredijiliginden litota degişli 10 sany sözlem tapyp, olary depderiňize göçüriň.

§ 48. GRADASIÝA

▲ Gradasiýa (latynça gradatio – ýuwaş-ýuwaşdan güýçlenme diýmekdir), stilistik figuralaryň bir görnüşidir. Onuň düzüminde köplenç şygryň manysyny güýçlendirmäge ýä-da peseltmäge hyzmat edýän aýyrgyçlar topary bolýar. Gradasiýa şygryň manysynyň aýdyňlaşmagyna, labyzlylygyň, täsirlilikiniň ýuwaş-ýuwaşdan ösmegine, artmagyna kömek edýär.

Meselem:

Kemine diýr, geler bir gün şum ölüm,
Kimsäge – toý-baýram, kimsäge-zulum,
Gyýylma ynjama, sabyr eýle köňlüm!
Gelipdir-bir zaman öter garyplyk. (K)

152-nji gönükme. Şygry labyzly okaň we göçüriň. Gradasiýalaryň aşagyny çyzyň.

Günbe-günden huruç edip özüňden,
Ganym sary atlanar sen, Orazym;
Bir hudanyň beren ülüş – paýyndan
Her söweşde, jeňde bar sen, Orazym.

Uly iliniň arkasy sen, ardy sen,
Goçagyň goçy sen, goçuň merdi sen
Dagda – peleň, jülgeleriň gurdy sen,
Duşman görseň, etin iýr sen, Orazym.

Duşman görse, çykar syýasat bile,
Tuwurga, garaýna, boz sowut bile,
Ala çakmak tüpeň, arap at bile,
Ýalançyny hoş geçir sen, Orazym.

Kemine diýr adam zatdan ýüz görmen,
Ýagşa «ýagşy» diýr men ýamana «ýaman»

Mert bile namardy görsem, tanyr men,
Sen bir ýalňyz dogan är sen, Orazym.

(*Keminäniň «Orazym»g.*)

153-nji gönükme. Edebi eserlerden gradasiýa degişli 5 sany mysal tapyp, olary depderiňize göçüriň.

§ 49. INWERSIÝA

▲ Sözlerniň ornunyň çalşyrylyp (esasan-da, poeziýa eserlerinde) ulanylmagyna, sintaksisiň normasyndan çykarylmagyna inwersiýa diýilýär. Şahyryň özüniň düzýän şygrynyň sözleriniň adatdaky tertibini üýtgedip biler, ýagny eýäni habardan, aýyrgygy aýyklaýan sözünden soň getirip biler. Sintaksisiň kadasy boýunça eýe sözlemiň başynda habar soňunda, aýyrgyç aýyklaýan sözünden öň ulanylmalydyr. Poeziýada bu kada köplenç saklanylmaýar. Şonuň üçin-de poeziýa eserlerinde sözlemleriň sintaktik taýdan gurluşy proza eserlerindäki sözlemleriň gurluşyndan belli bir derejede tapawutly bolýar.

Inwersiýa arkaly sözler aýratynlandyrylýar, nygtalýar olaryň labyzlylygy, täsiriligi has-da ýokarlandyrylýar, aýdyljak pikir has-da aýdyňlaşdyrylýar. Inwersiýa poeziýada giňden ulanylyan stilistik figuralaryň bir görnüşidir.

Meselem:

Seniň adyň il içinde ulalsa,
Ýakynyň, ýadyň seni ýaman görmez.
Bir gerek zadyň goluňda bolmasa,
Meňki diýip başyndan tutup bolmaýar –

diýen sözleri Magtymguly aşakdaky ýaly ulanýar:

Il içinde seniň ulalsa adyň,
Seni ýaman görmez ýakynyň ýadyň
Goluňda bolmasa bir gerek zadyň,
Meňki diýip başyndan tutup bolmaýar. (*M*)

154-nji gönükme. Edebi eserlerden, gazet-žurnallardan inwersiýa degişli 10 mysal tapyp olary depderiňize ýazyň.

§ 50. TÜRKMEN DILINIŇ SINONIMIK SERIŞDELERINIŇ BAÝLYGY

▲ Ses taýyndan başga, emma birmeňzeş ýa-da biri-birine ýakynrak many aňladýan sözlere sinonim diýilýär. Şu kesgitlemeden görnüşi ýaly, birinjiden, köp söz (birnäçe söz) birmeňzeş many aňladýan bolsa, meselem, gyzyl, altyn, tylla, zer; möjek, gurt, böri, ikinjiden birnäçe söz biri-birine ýakynrak many aňladyp gelýär, meselem, öý, çatma, tam, kepbe, küme, jaý-bular ýaşalýan ýeri görkezýärler. Emma olaryň özaralarynda tapawudy bar, olaryň biriniň ýerine başga birini ulanmak bolmaýar, çünki olar özleriniň gurluşlary, materiallary we gurluşlary taýyndan aýratynlyklary görkezýärler.

Meselem:

Beýik-pesli depeler,
Goýun-guzy üstünde,
Möjekler dişin gyjap,
Gezýärdiler kastynda. (A.A., «S.»)

Magtymguly başa baglap selleler,
Aç böri deý ýortup niçe mollalar,
Halaldan, haramdan ýygnap gallalar,
Herne tapsa dynmaý dyka başlady. (M. «S.e.»)

Eý tilki dost, meniň içimde bir bela bar, goýun iýmäge barsam, içimden: «Aý palan çopan how, goýnuňy gurt aldy how» diýip zowladyberýär. («T.h.e.»)

II. Akpamyk hem göwünli bolup, ümä bardy. («T.h.e.»)

Olar haýsy işin gyrasyndan barsa, edil ýowara baran ýaly, işin aman-zamanyny bermezdi. (A. D. «S.e.»)

III. ...balyjaklar ýyldyrawuk gerişlerini güne ýalpyldadyp, nanyň töwereginde uly şapyrды turuzýarlar. (H. Y., «P»)

Bu oglan hor-homsy bolup geziberipdir. Öldüm-öldüm diýende, ýeňnesi eline bir döwüm çörek döwüp berer eken. («*T.h.e.*»)

Ýokarda getirilen birinji topar mysallarda «möjek, böri, gurt» sözləri, ikinji topar mysallarda «üme, ýowar» sözləri, üçünji topar mysallarda hem «nan, çörek» sözləri öz aralarynda biri-birine sinonimdeşdirler.

Sinonimik birikmede bir söz esasy söz hökmünde tanalýar.

Mysal üçin, «möjek, böri, gurt» sinonimlik birikmede «möjek», «nan çörek» sinonimik birikmede «çörek» esasy sözlerdir.

Sinonimik birikmäniň esasy sözi aýratyn stillere bitarap bolýar. Sinonimik sözler, haýsy hem bolsa, bir söz toparyna degişli bolmalydyrlar. Meselem, çaga, bala; keýp, peşe; gadam, ädim (at); owadan, gözel; ýaş, körpe (sypat); hemme, ähli, bary (çalyşma); çişirmek (işlik) we ş. m.

Sinonimleriň döreyiş çeşmesi her taraply we dürli hilidir. Olardan esasylyk hökmünde aşakdakylary bellemek bolar:

1. Kä sözler birnäçe many aňladyp gelýärler. Ol hili sözləriň kä bir manysy sinonim döretmäge gatnaşyp biler.

Mysal üçin, seretmek sözi esasy manysyndan başga idetmek, barmak sözünüň rolunda kem gelýär. Diýmek, seretmek sözünüň bakmak, idetmek manysy soňky sözlere sinonimdir.

2. Türkmen şiwesi esasy diliň sözlük düzümini baýlaşdyrmaga gatnaşýar. Edebi dilde bar bolan bir sözüň ulanylmagy bilen şol düşüňjedäki käbir şiwesözleriniň hem ulanylyp başlanylmagy netijesinde sinonimler döreýär.

Mysal üçin: tamyň üsti, üçek sözleriniň edebi dilde birinjisi ulanylýar. Emma demirgazyk dialektlerde (ýomut, çowdur) şu manyda ulanylýan üçek sözi edebi diliň sözlüğine girip biler. Şunlukda, bir manydan ulanylýan iki söz-sinonimdeş sözler ýüze çykýar.

3. Sinonimleriň döremegine başga dilleriň roly bardyr. Diliň öňden bar bolan sözi bilen birlikde, şol manyda

başga dilden geçen sözler-de ulanylyp başlaýarlar we şonuň netijesinde täze-täze sinonimler ýüze çykýar.

Meselem: sowadyjy-holodilnik; hek, mel; okuw müdiri-zawuç; terjimehal, awtobiografiýa we ş.m.

4. Ewfemizimler-de sinonimleriň döremeginiň bir sebäbidir. Meselem: öldi, aradan çykdy, wepat boldy, dünýäden ötdi, bu dünýä bilen hoşlaşdy; däli, akmak, akyly gelip-gitmeli-räk we ş. m.

Türkmen dili sinonimlere baý dillerden biridir. Onuň bu baýlygyndan türkmen edebiýatynyň Magtymguly, Seýdi, Molanepes, Kemine ýaly klassyklary örän ýerlikli peýdalanypdyrlar. Türkmen edebiýatynyň ýazyjylary-da diliň sözlük düzümindäki baýlyklardan diňe bir peýdalanmak bilen çäklenmän, türkmen edebi dilini has-da kämilleşdirmek ugrunda üstünlikli işleýärler. Olaryň köpüsi diliň baýlygyny, özboluşlylygyny görkezýän serişdelerden biri bolan sinonimlerden ýerlikli peýdalanýarlar.

Meselem:

Ata Köpek nesihat bir illere,
Sözi kuwwat berer ýadaw billere.
Bir maksatda gepleýän dürli dillere,
Garry gowy, orta oňat, ýaş ýagşy.

Sinonimler dilde uly rol oýnaýarlar. Olar dürli düşüňjeleri, her hili öwüşginlikleri, aňlatmakda diliň iň zerur serişdelerinden biri bolup durýarlar. Stiliň gowulanmagy, gepleşiğiň täsirli, ötgir bolmagy üçin sinonimleriň ýerli-ýerinde ulanylmagynyň uly ähmiýeti bardyr:

Türkmen edebiýatynyň her hili öwüşginlikleri, sözlük düzümi her tarapydyr. Onuň ähli ugurlary boýunça dürli sinonimik birikmä duş gelinýär.

Käbir mysallar:

Garyndaşlyk bilen baglanyşykly sinonimik sözler: kaka, ata, дәde.

Adamyň kesp-käri, wezipesi bilen baglanyşykly sinonimler: aktýor, artist; doktor, wraç; mugallym, pedagog.

Adamyň her hili duýgy-düşünjesi, gylyk-häsiýeti bilen baglanyşykly sinonimler: gaýgy, gam; begenmek, guwanmak, şatlanmak; öwünmek, magtanmak; bagyşlamak, geçirmek.

Adam agzalaryna degişli sinonimler: endam, beden; göz, dide.

Geým-gejime degişli sinonimler: tahýa, börük; don, ýek-taý, çäkmen, possun, palto.

Ýmit bilen baglanyşykly sinonimler: tüwi, bürünç; çörek, nan.

Haýwanlara, mör-möjeklere degişli sinonimler: gurt, möjek, böri.

Her hili durmuşy sözleriň sinonimleşmegi: gaýyk, lodka; käse, piýala.

Dürlü tebigy hadysalar bilen baglanyşykly sinonimler: şemal, ýel.

Reňki görkezýän sinonimler: gara, syýa.

Möçber bilen baglanyşykly sinonimler: gysga, kelte.

Köplük düşünjesi bilen baglanyşykly sinonimler: hasapsyz, sansyz.

San bilen baglanyşykly sinonimler: bir, ýeke; goşa, iki.

Sinonimler özleriniň düzülişleri taýyndan dürlüçe bolup bilerler. Olaryň köpüsi ýekeligine ulanylyp bilinseler, meselem, göle, tana, höjek; güýç, kuwwat; köydürmek, ýandyrmak, bir tarapy, esasan, aýry-aýry sözleriň birikmesiniň netijesinde sinonimik birikmäni hasyl edýärler. Meselem: ýaman görmek, ýek görmek, ýigrenmek, ýerine ýetirmek, berjaý etmek; aýak çekmek, saklanmak, durmak.

Ýokardakylardan başga-da many taýyndan biri-birine ýakyn bolan, tirkeşme sinonimler bar. Tirkeşme sinonimler topar adatça iki sözden bolup, olar barha birleşip, sözüň aslyndan aňladylýan manyny güýçlendirmegi, kä ýagdaýlarda köplügi, toplumu, jemi bildirýän goşma söze öwrülip barýarlar. Orfografiýada bolsa sinonimik tirkeşme defis arkaly ýazylýar.

Meselem: Ar-namys, gadyr-gymmat, gahar-gazap, deňi-taýy, hal-ýagdaý, oylan-uşak, bala-çaga we başgalar.

Durnukly söz düzümleriniň aýry-aýry sözler bilen ýa-da sözleriň durnukly söz düzümleri bilen baglanyşykly ulanylmagy netijesinde hem täze-täze sinonimik hatar emele gelip biler.

Meselem: Eli açyk, sahy (Ýa eli açyk-jomart), gorkak – ýelýürek (ýa ýelýürek-gorkak); tankytlamak-tankyt etmek (ýa tankyt etmek-tankytlamak; ýuwaş – ümsüm-gulagy kesilen ýaly (ýa gulagy kesilen ýaly-ýüwaş, ümsüm we ş. m.

155-nji gönükme. Aşakdaky şygyr bentlerini okap, onuň içindäki sinonimleri düşündiriň.

Eý ýaranlar, pany – jahan içinde,
Ýagşy öner, ýaman öner, il geçer.
Hoş meýlisler gurup gözəl dost bile,
Ýar maňa meý berdi, gitdim sust bile,
Hemle kyldy maňa ýüz müň kast bile,
Sokdy meni ýylan-mary dilberiniň.

Adam ogly, seýil kylsaň,
Dünýäde dükan görüner.
Bu panyga nazar salsaň,
Ýuwdarha jahan görüner.

Jebir görüp ýanan janlar,
Çäre tapmaýan dermanlar,
Dünýäde çohdur armanlar,
Peşe sany kän görüner.

(M., «S.e.»)

156-njy gönükme. Aşakdaky poemadan alnan bölegi okap, tirkeşme sinonimleri depderiňize göçüriň.

Sona gaýgy-gam edip,
Köyüň goýsuna düşdi.
Gaýgy diýseň, çyn gaýgy,
Gaýgy has hetden aşdy.

Gyzyň atyň, eserne
Anna däli-diwana,
Başyn silkeräk tutup,
Gamçy urdy haýwana.

Anna, ahmal bolup-da,
Maňa söýgi bildirme,
Otly sözleriň bilen
Meni ýakma-ýandyрма.

Sona ojak başynda,
Anna töre geçipdi,
Iki gözi Sonada,
Akył-huşy gaçypdy.

Bular bu ýerde dursun,
Gyzdan alyň habary.
Annaň pikirini çekip,
Gaçýar sabry-karary.

Gaýta namys-ar edip,
Ikimizem öldürerler,
Ýa-da gazamat edip,
Gyzyl ýüzüm soldyrlar.

157-nji gönükme. Edebi eserlerden, gazet-žurnallardan içinde sinonimler ulanylan on sany mysal tapyp, olary depderiňize göçüriň.

§ 51. SÖZLEÝIŞ WE ÝAZUW DILINDEN EDILÝÄN ESASY TALAPLAR

▲ Sözüleşme dili adamlaryň özara gatnaşygynyň iň möhüm guraly hasaplanýar. Şonuň üçin-de durmuş adamlardan öz pikirlerini, garaýyşlaryny dil üsti bilen gysga, durnukly anyk, labyzly, täsirli, yzygider mazmunly beýan etmegi talap edýär. Her bir sözüleşme özü diliniň, sözüleşmesiniň anyklygy, aýdyňlygy, mazmunlylygy hem-de labyzlylygy üçin irmäň arman göreşmelidir. Sözüleşme dili ýazuw dilinden belli bir derejede tapawutlanýar.

Sözüleşme dilinde adamlar öz pikirlerini belli bir sistemada alynýan sesler, sözler we sözlemler arkaly dilden beýan edýärler. Sözüleşme dili diňleşmeler arasynda ulanylýar. Her bir tarapdan dogry guralýan sözüleşme diňleşme ulý höwes, gyzyklanma döredýär. Sözüleşme dilinde sözüleşme heňden, hereketden geregiçe peýdalanýar, özü diňleşmesini görýär, gürrüňiniň oňa edýän täsirini mydama duýýar; ýazuw dilinde bolsa adamlar öz pikirlerini kabul edilen şertli belgiler arkaly beýan edýärler. Pikir şertli belgiler üsti bilen aňladylanda, ony her taraply düzetmek, üstüni ýetirmek, anyklaşdyrmak mümkin bolýar. Ýazuw dili bilen aňladylan pikir uzak wagtlaп saklanylmak bilen, ol nesilden-nesle

geçip bilýär, ony ýakyn we uzak aralyga ýetirmek hem bolýar. Her bir adam sözleýiş we ýazuw dillerinden oňat peýdalanmagy başarmalydyr, öz pikirlerini sözleýiş we ýazuw üsti bilen anyk, sada, zygiderli mazmunda köpçülige ýetirmek ugrunda çalyşmalydyr.

Sözleýiş we ýazuw dilinden edilmeli talaplar, esasan, aşakdakylardyr.

Her bir adam öz pikirini deňleýjä ýa okyja doly, anyk düşündirmegi üpjün etmek üçin, onuň baý söz zapasy bolmalydyr. Şonuň üçin hem her bir adam söz baýlygyny zygiderli artlyrmalydyr.

Sözleýiş we ýazuw dili grammatik hem-de stilistik taýdan dogry bolmalydyr.

Sözleýiş we ýazuw dili aýdyň obrazly bolmalydyr. Sözleýişniň we ýazuwyň aýdyňlygy bolsa sözleriň sözlemde dogry, ýerbe-ýer goýluşyna, sözlemleriň doly, gutarnykly pikiri aňladyşyna baglydyr.

Her bir adamyň sözleýşi, pikirini ýazuw üsti bilen beýan edişi baglanyşykly bolmalydyr, ýagny beýan edilen pikir özara berk baglanyşykda bolmalydyr.

Sözleýiş we ýazuw dili arassa bolmalydyr. Diliň edebiligi we medeniligi mydama saklanylmalydyr.

Sözleýiş diliniň labyzlylygy ugrunda göreşmek her bir adama gerekdir. Heňniň, logiki basymyň gepleýişniň labyzlylygy üçin uly ähmiýeti bardyr. Olardan dogry peýdalanmagy öwrenmeli.

Sözleýişniň tizligi, tempi orta halda bolmalydyr.

Sözleri aýtmakda, söz we şekil ýaşamakda, sözlem we söz düzümini gurmakda edebi diliň normasyndan çykylyp goýberilýän ýalňyşlary ýok etmek üçin aşakdaky çäreleri geçirmek zerurdyr:

1. Sözleýiş we ýazuw dilini ösdürmek üçin stil hem-de kompozisiýa taýýndan göreldele çeper eserleri zygiderli okamak. Okaljak eserlerdäki täze sözlere, gurluşlary gönnejaý sözlemlere, obrazly sözlere we sözlemlere üns bermek bilen,

olary sözleşyşde ýazuwda ýerlikli, döredijilikli peýdalanmagy başarmaly.

2. Her bir okalan çeper eseri daşyňdan sesli okamaklyk sözleri, söz düzümlerini, orfoepiýa taýyndan dogry, täsirli, labyzly okamaklyk endigini artdyrar.

3. Çeper hekaýalary, şygrylary ýatda saklap, olary başgalara gürrüň edip bermek, ýatdan aýdyp bermek sözleşyş we ýazuw diliniň kämilleşmegine uly kömek eder.

4. Çeper eserleriň mazmunyny öňünden düzülen planyň degişli soraglary boýunça ýazuw üsti bilen beýan etmegi başarmaklyk we sistemalyk suratda alnyp barylmalı.

5. Edebi diliň grammatik şekillerini, leksikasyny we onuň gurluşyny gowy öwrenmeli, bilmeli.

6. Edebi diliň orfoepiýa normalaryny bilmekligiň sözleşyş dili üçin bahasyna ýetmez gymmaty bardyr. Şonuň üçin orfoepik sözlükden gerekli sözleri tapyp, olaryň dogry aýdylyşyny öwrenmeli. Radionyň, telewideniýäniň diktorlarynyň, sahna ussatlarynyň sözleşyşine üns berip, sözleri, sözlemleri hem, basym taýyndan labyzly hem täsirli okaýyşlaryny öwrenmeli.

7. Sözleşyşde we ýazuwda gerekmejek šiwe sözlerinden peýdalanmaktan daş durmaly. Olary ýerliksiz ulanmaklyk edebi diliň normalaryny bozýar.

Ýyl boýunça geçilenleri gaýtalamak

158-nji gönükmе. Aşakdaky bölekleriň içinden düzmeli we eýerjeňli goşma sözlemleriň her birini aýratyn ýazyň, galdyrylyp gidilen oturlary goýuşdyryň.

Howanyň ýüzi garalyp başlanda men oba ýetipdim.

Ol oýun ýagşy bolany üçin hemmeler ony görmek isleýärler.

Biz daýhanlara kömekleşmäge baranymyzda, daýhanlar bizi uly şatlyk bilen garşy aldylar.

Men birinji synpda okaýarkam sen orta mekdebi gutarypdyň.
Ýaz çykyp ugranda dürli otlar gögermäge başlaýar.

Şu gün sen bize gel ýa men size baraýyn.

Düýn ýagyş ýagany üçin men onuň ýanyna baryp bilmedim.
Eger ýagyş ýagmaşa men şu gün onuň ýanyna hökman bararyn.

159-njy gönükme. Aşakdaky sözleri şu tertipde depderiňize göçüriň:

1. Düzmeli goşma sözlemler.
2. Deňdeş agzaly ýönekeý sözlemler.
3. Eýerjeňli goşma sözlemler.

1. – A gyzlar! Siz gidiberiň, men kätmenimi ussa bejertme-
sem boljak däl. 2. Göwher muny şeýle bir ýakymly edip aýtdy
weli, Halmyrat ony bagryna basanyny duýman galdy. («Ş.e.»)
3. Ol sazandady, diňe saz çalýardy. 4. Biri gatyryň başyny idip
gelýär, iki sanysy bolsa ony düşürmäge taýýar bolup gelýär.
(N.S., «S.b.») 5. Müddetjigi dolýardam welin, ne sowuk galýardy,
ne gar. 6. Goýun gözi ýok ýaly göni Halmyradyň ýanjagazyna
geldi-de, birden kürtdürdi. 7. Gyz aşak bakynça, Halmyradyň
ruhy bu dünýäden göçüp gidipdi. 8. Gyz ne gygyryp bildi, ne-de
elini sypdyryp bildi. («S.e.»)

160-njy gönükme. Aşakdaky bölekleri depderiňize göçüriň, eýerjeň
sözlemleriň aşagyny çyzyň.

Daşary çyksa, ýoldaşy eýýäm giden ekeni.

Otlar suw içen hen bolsa heniz ormaga ýetişmändir.

Öweziň barlygyna garaman, Aýjemaal aýtjak zatlaryny sak-
lanman aýtýardy, onuň kemçiliklerini görkezýärdi-de ony berk
tankyt edýärdi, çünki ol tankydyň iş üçin uly kömek berýändigini
gowy bilýärdi.

Intizaryň çalt ylgaýşy kimin Göwherde ylgap bilýärdi, emma
şeýle bolsa-da, ol bu gezek ýaryşa gatnaşmady.

Asyr bize gelmänkä, men sapaklarymy taýýarlap boldum, fut-
bol oýnamaga gitdim.

Amyderýanyň mele suwy Dörtgüle gelenden soň, mähriban
şäherimiz öňküden hem görklenýär.

161-nji gönükme. Goşma sözlemlere degişli otur belgisini goýuşdyryp aşakdaky bölekleri depderiňize göçüriň.

1. Obada başga-da küşt oýnaýanlar kändi, emma bu iki garry hemişe gyzgalaňly oýnaýardylar. (A.G., «M.-W.») 2. Eger puluň artsa jigileriňe eneňe bir gowuja sowgatjyk alyp gelersiň. 3. Men nahar edinenimde ol aýal maňa kömek edýärdi we uly-uly dem alýardy. 4. Biz çykyp öňki ýerik geldik. 5. Ýer gaty bolsa öküz öküzden görer. 6. Giç ýat-da ir tur alty pişegi artyk ur.

162-nji gönükme. «Özbekistan Respublikasy» diýen temadan edebi dördijilikli we erkin düzme ýazyň.

MAZMUNY

§ 1. Çeper söz	3
----------------------	---

Döredijilikli tekst üstünde işlemek

§ 2. Düzme we onuň görnüşleri	7
§ 3. Sintaksis we dyngy belgiler boýunça öwrenilenleri gaýtalamak.....	10
§ 4. Goşma sözlemler barada umumy düşünje	14
§ 5. Düzmeli goşma sözlem	18
§ 6. Düzmeli goşma sözlemlerde baglanyşyk. Olaryň düzümindäki ýönekeý sözlemleriň hemmesi üçin umumy aýyklaýjy sözleriň ulanylyşy	20
§ 7. Düzmeli goşma sözlemleriň görnüşleri	23
§ 8. Ugurdaşlygy aňladýan düzmeli goşma sözlemler	23
§ 9. Garşylygy aňladýan düzmeli goşma sözlemler	25
§ 10. Garşylygy we şerti aňladýan düzmeli goşma sözlemler	27
§ 11. Ikuçlulygy aňladýan düzmeli goşma sözlemler	29
§ 12. Gezekleşigi aňladýan düzmeli goşma sözlemler.....	30
§ 13. Ýoklugy aňladýan düzmeli goşma sözlemler	31
§ 14. Düzmeli goşma sözlemiň sintaktik derňew edilişiniň tertibi	32
§ 15. Eýerjeňli goşma sözlem	34
§ 16. Eýerjeňli goşma sözlemiň düzmeli goşma sözlemlerden we eýerjeň sözlemiň aýyklaýjy sözlerden tapawudy	37
§ 17. Baş sözlem bilen eýerjeňli sözlemleriň baglanyşlary	39
§ 18. Eýerjeňli goşma sözlemleriň pikir aňladýşy taýýndan bölünişleri	41
§ 19. Wagt eýerjeň sözlemi	42
§ 20. Sebäp eýerjeň sözlemi.....	46
§ 21. Şert eýerjeň sözlemi.....	50
§ 22. Garşylykly eýerjeň sözlemi.....	52
§ 23. Meňzetme eýerjeň sözlemi.....	53
§ 24. Hal eýerjeň sözlemi	56

§ 25. Birnäçe eýerjeň sözlemleri bolan eýerjeňli goşma sözlemler ...	59
§ 26. Eýerjeňli goşma sözlemi sintaktik derňew etmegiň tertibi	62
§ 27. Baştanyň sözi	64
§ 28. Baştanyň sözünüň awtoryň sözünden tapawutlanýşy.....	70
§ 29. Baştanyň sözünüň awtoryň sözi bilen berlişi.....	72
§ 30. Sitatalar we olarda ulanylýan dyngy belgileri	75

Gepleşik

§ 31. Gepleşik barada düşünje	77
§ 32. Gepleşikde dyngy belgileriniň ulanylyşy	81
§ 33. Drama eserlerinde gerleşigiň we dyngy belgileriň ulanylyşy ...	84
§ 34. Gepleşigiň sintaktik derňew edilişiniň tertibi.....	86

Praktiki stilistika

§ 35. Stilistika barada düşünje	86
§ 36. Sözleşiş stili	87
§ 37. Iş stili.....	89
§ 38. Ylmy stil.....	96
§ 39. Publisistik stil	97
§ 40. Çeper stil	98

Türkmen diliniň şekillendiriş we täsirlik serişdeleri

§ 41. Epitet	100
§ 42. Metafora	102
§ 43. Deňeşdirme	103

Stilistik figuralar

§ 44. Gaýtalama	106
§ 45. Antiteza	109
§ 46. Giperbola	110
§ 47. Litota	111
§ 48. Gradasiýa	113
§ 49. Inwersiýa	114
§ 50. Türkmen diliniň sinonimik serişdeleriniň baýlygy	115
§ 51. Sözleşiş we ýazuw dilinden edilýän esasy talaplar	120

Ýyl boýunça geçilenleri gaýtalamak.....	122
--	------------

Arazklyçewa H. we başg.
A75 Türkmen dili. 8-nji synp üçin okuw kitaby. 5-nji neşir. Daşkent.
«O‘zbekiston», 2019. – 128 s.

ISBN 978-9943-01-524-1

UO•K 811.512.164(075)

KBK 81.2 Tur-922

O‘quv nashri

HALBIKE ARAZKLIÇEVA, GULJAMILA NAZAROVA,
DURDI ASHIROV

TURKMAN TILI

Umumta’lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik

Beshinchi nashr

Redaktor *K. Hallyýew*

Çeper redaktor *H. Kutlukow*

Tehredaktor *L. Hijowa*

Korrektor *K. Hallyýew*

Kompýuter wýorstkaçysy *K. Goldobina*

Neşirýat lisenziýasy AI № 158, 14.08.2009.

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 5-nji fewralynda rugsat edildi. Ölçeği 60×90^{1/16}.

Ofset kagyzy. «Times New Roman» garniturasy. Ofset usulynda çap edildi.

Şertli neşir listi 8,0. Neşir listi 8,11.

1067 nusgada çap edildi. Sargyt № 19-110.

Özbeğistanyň Metbugat we habar agentliginiň

«O‘zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.

100011, Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz.

www.iptd-uzbekistan.uz

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

№	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Okuw kitabyny alan wagtyndaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Okuw kitabyny tabşyrandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanlyp doldurylýar:

Täze	Okuw kitabynyň ilkinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy
Ýagşy	Jilti gowy, okuw kitabynyň esasy böleginden bölünmedik. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Jilti ýenjilen, kä ýerleri çyzylan, gyralary gädilen, okuw kitabynyň esasy böleginden bölek ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly derejede abatlanypdyr. Goparlan sahypalary ýelimlenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Jilti çyzylan, ýyrtyk, esasy böleginden aýrylan, ýyrtylan ýeri düşüp galan, kanagatlanarsyz derejede abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, listleri ýetişmeýär, çyzyp taşlanan. Okuw kitabyny gaýtadan dikeldip bolmaýar.